

BD-15/0

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Institut mezinárodních studií

Německá a rakouská studia

„Na hřbitov divadlo nepatří.“

Veřejná kritika a odboj ve vilenském ghettu, 1941 – 1943.

Diplomní práce

Autor: Bc. Daniel Putík

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

V Praze, 21. května 2007

OBSAH

I. ÚVOD	4
1. Cíle a struktura práce	4
2. Literatura a prameny	6
II. VILNO A ŽIDÉ	16
1. „Litevský Jeruzalém“	16
2. Před bouří: Židé ve Vilně v letech 1939 - 1941	20
3. Německý útok a evakuace z Vilna	23
III. KRVAVÉ LÉTO	24
1. Ustavení německé a litevské správy	24
2. Protižidovská opatření	25
3. Ustavení bezpečnostních složek	27
4. První Judenrat	32
5. Einsatzgruppen v akci	35
IV. MĚSTO ZA ZDÍ	36
1. Velké a malé ghetto	36
2. Potřební a zbyteční	43
3. Počátky opozice vůči Judenratu	46
4. Jednotná partyzánská organizace	48
5. FPO a nežidovský odboj	53
6. Boj o kulturu	58
7. Židovská výchova	64
8. Spor o sociální politiku	67
9. Puč v ghettu	71
10. Gens a FPO: mezi důvěrností a konfrontací	73

11. Likvidace ghetta a povstání FPO	85
12. Židovská kultura v koncentračních táborech ve Vilně	92
V. ZÁVĚR	95
ZUSAMMENFASSUNG (německé resumé)	100
SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ	102
PRAMENNÉ EDICE	102
LITERATURA – MONOGRAFIE	102
LITERATURA – SBORNÍKY	103
VZPOMÍNKOVÁ LITERATURA A DENÍKY	104
ČLÁNKY	104
NEPUBLIKOVANÉ TEXTY	107
INTERNETOVÉ ZDROJE	107

I. ÚVOD

1. Cíle a struktura práce

Léta nacistické okupace na Litvě přinesla zkázu stovkám židovských obcí, mezi nimi i prvořadému duchovnímu centru východoevropského Židovstva: Vilnu (Vilnius), „litevskému Jeruzalému“. Litevští Židé byli první v Evropě, kteří byli vystaveni systematickému vyhlazování ze strany německých okupantů. Nacisté spolu se svými litevskými přísluhovači povraždili na 98 % židovských obyvatel Litvy, kteří jim padli do rukou – v žádné jiné zemi nepřinesl holocaust tak totální anihilaci židovské komunity. Ta tvořila v době nacistického vpádu na území Litvy asi 10 % obyvatelstva. Drtivá většina litevských Židů, včetně obyvatel litevské metropole, byla povražděna během necelého půl roku; jen ghetta ve Vilně, Kovně (Kaunasu), Šavlích (Šiauliai) a Švenčionysu přežila díky pracovnímu nasazení části židovských obyvatel po celé dva roky. Jejich likvidace byla důsledkem potlačení židovského odboje, jehož symbolem bylo povstání ve varšavském ghettu zahájené v dubnu 1943. Nacisté pohlíželi na zbývající ghetta jako na „sud se střelným prachem“; v duchu plného využití židovských pracovních sil byli práce schopní Židé přesunuti do nově vzniklých koncentračních táborů, „přebyteční“ pak byli povražděni.

Při pohledu zpět na léta destrukce židovské populace Evropy se nabízí otázka, jak mohlo vyvraždění milionů lidí proběhnout za tak malého odporu vlastního obyvatelstva vystaveného genocidě. Povstání ve varšavském ghettu – první revolta odsouzenců na smrt v dějinách – bylo základem hrdinského mýtu, který patří k základním stavebním kamenům identity moderního židovského státu. Ostatní kapitoly v dějinách židovského odporu proti „konečnému řešení“ zůstávají do značné míry ve stínu sakralizovaného příběhu varšavského ghetta (*Jom ha-šoa ve ha-gvura* - Den šoa a hrdinství, významný den v kalendáři státu Izrael - připadá na 27. nisan, den vypuknutí povstání ve varšavském ghettu). Je nápadné, že místem zrodu první židovské odbojové organizace v nacisty okupované Evropě bylo právě Vilno.

Domnívám se, že vedle faktu, že Židé v Pobaltí byli genocidní politice nacistického Německa vystaveni jako první, zde hrála roli i unikátní role Vilna jako centra židovského národního a kulturního života. Ve své práci se pokusím dokázat, že odbojová činnost byla neoddělitelná od kritiky židovské samosprávy instalované okupanty. Opoziční skupiny v ghettu bojovaly po celé dva roky jeho existence za udržení židovské svébytnosti, jejímž symbolem byl „litevský Jeruzalém“, velkoměsto, jehož obyvatelstvo bylo v meziválečném období ze čtyřiceti procent židovské.

Práce obsahuje tři kapitoly, dále rozdělené na podkapitoly.

V kapitole II. nazvané *Vilno a Židé* nastíním nejprve historii židovského Vilna před okupací nacistickým Německem. V historické perspektivě se soustředím na ideologickou polarizaci v židovské komunitě a vztahy s nežidovským obyvatelstvem, jež měly zásadní dopad i na vznik odboje ve vilenském ghettu. V letech 1915 – 41 změnilo Vilno pána hned jedenáctkrát – ani to se nemohlo neodrazit na vývoji židovské pospolitosti. Katastrofální dopad pro židovskou komunitu měla pak zejména sovětská okupace roku 1940; stalinské deportace na Sibiř dopadly na židovské obyvatelstvo ve zhruba dvakrát větší míře nežli na Litevce.

V další kapitole pod názvem *Krvavé léto* načrtnu průběh likvidace části vilenských Židů německými *Einsatzkommandos* a litevskými kolaboranty po dobytí města německými vojsky. Tyto události je nutno zasadit do kontextu vývoje odpovědných institucí litevských i německých; stručně nastíním proměny strategií v protižidovské politice Třetí říše, jejichž důsledkem bylo i vytvoření ghatt na Litvě. Zvláštní význam má pro mou práci vznik prvního *Judenratu* (Židovské rady) jakožto židovské „samosprávné“ instituce.

Ve IV. kapitole pod titulem *Město za zdí* budu sledovat vývoj vilenského ghatta od jeho vzniku v září 1941 až do jeho likvidace v průběhu deportací v září 1943. Ve dvou podkapitolách přiblížím okolnosti vzniku dvou ghatt ve středu Vilna a ustavení dvou

Judenratů. Shrnu i vývoj v posledních čtyřech měsících roku 1941, kdy si „akce“ vedoucí na popraviště v Paneriai vyžádaly životy většiny obyvatel ghetta „Velkého“ i téměř všech lidí žijících v ghettu „Malém“, jež bylo likvidováno již po sedmi týdnech. Další podkapitoly budou věnovány paralelním procesům vzniku opozice proti vedení ghetta i Jednotné partyzánské organizace (FPO), první organizace židovských partyzánů v nacisty kontrolované Evropě. Zaměřím se na vztah FPO k nežidovskému odboji, ale především na zásadní spory mezi jednotlivými opozičními skupinami a *Judenratem*, resp. policejním šéfem a „diktátorem ghetta“ Jakovem Gensem, jednou z nejrozporuplnějších postav v židovských dějinách. Pokusím se vyjasnit otázku Gensova ambivalentního vztahu k odboji a částečně tím demytizovat roli muže, jenž do historie vstoupil ne zcela právem jako kolaborant. Polem pro nejvášnivější spory mezi Gensem a opozicí byl boj o kulturní, méně pak o sociální politiku. Předposlední podkapitolu věnuji okolnostem likvidace vilenského ghetta, kdy došlo i k povstání FPO. Pokusím se přiblížit reálný rozsah zoufalého boje vilenských židovských partyzánů a stručně připomenou osudy vůdců povstání. V jedné podkapitole se zaměřím i na kulturní život a odbojovou činnost v koncentračních táborech ve Vilně, kam byla po likvidaci ghetta umístěna malá část jeho obyvatel. Tito lidé byli vesměs zavražděni krátce před osvobozením města Rudou armádou v červenci 1944.

2. Literatura a prameny

Ve své práci se opírám jak o práce z pera židovských i nežidovských historiků, tak o vzpomínkovou literaturu. Jsem si vědom toho, že memoáry připomínající život ve vilenském ghettu nejsou nestranným pramenem. Jejich autory jsou bez výjimky členové či alespoň stoupenci partyzánské organizace v ghettu. Díky útěku do lesů se z obyvatel vilenského ghetta konce války dočkali většinou jen členové FPO (při likvidaci ghetta odmítali brát s sebou do lesů nečleny). Jakov Gens ani jeho nejbližší spolupracovníci holocaust nepřežili.

Dosud nejúplnějším zpracováním dějin vilenského ghetta je práce izraelského historika, představitele židovského odporu ve Švenčionysu Jicchaka Arada (pův. jménem Rudnicki). Práce pod titulem *Ghetto in Flames*¹ vyšla roku 1980 v USA. Autor čerpá jak z memoárové literatury (ta obsahuje i mnohé jinak nedosažitelné statistické údaje), tak z pramenů v archivech v Izraeli (zejména z archivů dvou hlavních památníků holocaustu – jeruzalémského *Jad Vašem* a památníku *Bejt lochamej ha-ghettaot*² u severoizraelského Akka), ve Spojených státech (především ve sbírce *Sutzkever-Kacherginski* v Židovském vědeckém institutu *YIVO* v New Yorku – ta obsahuje dokumenty zásadního významu včetně statistických podkladů, jež se do USA dostaly roku 1947) i v SRN. Poměry studené války neumožnily Aradovi bádát v archivech sovětských a polských. Aradova práce je přehledným a navíc čtivým přehledem dějin ghetta s akcentem na odbojovou činnost. Poskytuje i přehled o aktivitách partyzánů z vilenského ghetta v lesích po útěku z ghetta (tímto tématem se ve své práci nezabývám). Jicchak Arad byl aktivním účastníkem odboje a jako vyslanec partyzánů působících v litevských lesích agitoval mezi členy FPO v ghettu za odchod do lesů (viz str. 78). Již kvůli této osobní zkušenosti není možné od autora očekávat zcela nezaujatý přístup např. k osobě Jakova Gense. I přesto jde o vynikající práci, poskytující základní vhled do tematiky. Nacistickou vyhlazovací i vykořisťovatelskou politikou vůči litevským Židům se Arad detailněji zabývá ve studii *The „Final Solution“ in Lithuania in the Light of German Documentation*, publikované v žurnálu *Yad Vashem Studies*.³

Problematikou odboje se ze širší perspektivy zabývá další izraelský historik a rodák z Litvy Dov Levin. Jeho kniha *Fighting Back*⁴ zkoumá zapojení litevských Židů do boje proti nacismu v řadách Rudé armády i vojsk západních spojenců a zvláště pak partyzánský

---

¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna during the Holocaust*, Jerusalem 1980

² Hebr.: Dům bojovníků ghett.

³ Arad, Yitzhak: *The „Final Solution“ in Lithuania in the Light of German Documentation*. In: *Yad Vashem Studies XI* (1976)

⁴ Levin, Dov: *Fighting Back. Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941 – 1945*, New York 1985

boj v lesích i v litevských ghettech. Levinova studie vyniká přehledem o složitých vztazích mezi jednotlivými ideologickými skupinami v židovských odbojových organizacích.

Třetí významnou prací izraelského historika původem z Litvy je publikace Marka (Meira) Dworzeckého *Machanot ha-jehudim b'Estonia* (Židovské tábory v Estonsku 1942 – 1944), vydaná památníkem Jad Vašem roku 1970.⁵ Dworzecki (sám byl členem FPO) se podrobně věnuje okolnostem likvidace vilenského ghetta: většina jeho obyvatel byla deportována do Estonska, válku z nich přežilo jen nemnoho. Samotnou problematikou holocaustu v Estonsku a osudům vilenských Židů ve „vaivarském systému“ pracovních táborů (včetně role FPO) jsem se zabýval ve své bakalářské práci.⁶ Ani Dworzecki – podobně jako J. Arad – neměl přístup do archivů v zemích východního bloku. Jeho práce je doplněna podrobným anglickým resumé. Otázce transportů z Litvy do Estonska se věnuje i americký historik a člen *Estonské mezinárodní komise pro vyšetřování zločinů proti lidskosti* Nicholas Lane ve své dosud nepublikované studii *The Labor Camps in Estonia*.⁷

Téma vilenského ghetta zařadil také americký historik Isaiah Trunk do svého monumentálního díla o židovských radách v období holocaustu ve východní Evropě.⁸ I Trunkova práce (poprvé publikovaná roku 1972) trpí nepřístupností archivů ve východní Evropě pro západní badatele v období studené války. Trunk byl za svou práci často ne zcela spravedlivě napadán kvůli „obhajobě“ politiky židovských samospráv. Je faktem, že jeho obsáhlá studie poskytuje jen málo informací o vztazích mezi radami starších a odbojem v ghettech.

---

⁵ Dworzecki, Mark: *Machanot ha-jehudim b'Estonia, 1942 – 1944*, Jerušalajim 5730/1970

⁶ Putík, Daniel: *Holocaust v Estonsku, 1941 - 1944: Tragédie o dvou dějstvích*. In: *Juvenilia Territorialia*, Praha 2006

⁷ Lane, Nicholas: *The Labor Camps in Estonia. The Final Act of the Tragedy of Lithuanian Jewry*, nepublikovaný text, 2003

⁸ Trunk, Isaiah: *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, Lincoln (Nebraska) 1996

Seznam vězňů vilenského ghetta a pracovních táborů na území Vilna vycházející z censu z května 1942, doplněný o vědecké studie, vydalo Židovské státní muzeum gaona vilenského ve dvou svazcích, v angličtině, litevštině a ruštině.⁹

Výsledky bádání litevských, německých, rakouských i amerických historiků za 15 let litevské samostatnosti jsou shrnuty v pozoruhodném sborníku *Holocaust in Litauen*.¹⁰ Monografie vydané na Západě v podmínkách studené války tak může zájemce konfrontovat s nálezy v archivech svobodné litevské republiky. Jejich „převratnost“ je přitom jen relativní – odpovídají zhruba stavu bádání v období sovětské okupace. To bylo zpravidla na Západě – a především v kruzích litevské emigrace – a priori považováno za politicky zmanipulované. Jak ve svém příspěvku¹¹ připomíná Valentinas Brandišauskas, dokazují zpřístupněné litevské archivy autentičnost „Nařízení o postavení Židů“ prozatímní litevské vlády, ustavené v Kovně ještě před obsazením německými vojsky a likvidované německou správou již o sedm týdnů později. Existenci tohoto nařízení, odsuzujícího Židy ke ghettoizaci, jakož i jiných kontroverzních rozhodnutí prozatímní vlády, mj. o propuštění židovských a komunistických zaměstnanců z veřejných služeb či o dokončení vyvlastnění židovského majetku, přitom litevské exilové dějepisectví vytrvale popíralo. „Objevy“ k protižidovské politice litevské prozatímní vlády v roce 1941 se tématu mé práce týkají jen okrajově. Přímý vztah k němu mají tři studie věnující se životu v hlavních ghettech na Litvě. Arno Lustiger se ve svém příspěvku¹² zabývá rolí rotmistra Antona Schmidta při vzniku židovského odboje nejen ve vilenském ghettu. Méně nových informací už přinášejí další dvě studie o roli kultury¹³, resp.

---

⁹ Guzenberg, Irina (ed.): *Vilnius Ghetto: Lists of Prisoners*. English, Lithuanian, and Russian. Vol. 1., Vilnius 1996; Vol. 2., Vilnius 1998

¹⁰ Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*. Köln – Weimar – Wien 2003

¹¹ Brandišauskas, Valentinas: *Neue Dokumente aus der Zeit der provisorischen Regierung*

¹² Lustiger, Arno: *Feldwebel Anton Schmid. Judenretter in Vilnius 1941-1942*

¹³ Triendl, Mirjam: *Leben in der Abwesenheit. Die Erinnerung an das Gute und Schöne im Elend des Ghettoalltags*

odboje¹⁴ v životě ghetta. Arūnas Bubnys¹⁵ se zaměřil na prapory litevské pomocné policie; ve svém příspěvku dospěl k závěru, že prakticky všechny z těchto praporů, resp. tisíce jejich členů se podílely na vraždění Židů i nežidovských civilistů viněných ze spolupráce s partyzány na Litvě a v Bělorusku. Michael MacQueen z Úřadu zvláštního vyšetřování při americkém ministerstvu spravedlnosti, zabývajícího se pátráním po nacistických zločincích, dokazuje ve svém příspěvku¹⁶ zásadní roli bezpečnostní policie, navazující na instituci z dob litevské nezávislosti, při ghettoizaci a vyvražďování Židů ve Vilně. Kim C. Priemel se ve stati *Sommer 1941*¹⁷ zabývá aktivitami vojenské správy na Litvě v židovské otázce. Na společné i rozdílné zájmy německých okupantů a litevských antikomunistických a protižidovských sil se ve své studii zaměřuje Christoph Dieckmann.¹⁸ Osobou jednoho z nejvýznamnějších pachatelů evropského holocaustu se zabývá Wolfram Wette v textu *SS-Standartenführer Karl Jäger*.¹⁹ Pro každého zájemce o tematiku je velmi poučná konfrontace stavu bádání o holocaustu na Litvě v sovětském období (ve svém článku jej shrnuje Michael Kohrs²⁰) a v „demokratických“ podmínkách litevské emigrace i samostatného litevského státu (to je obsahem příspěvku Liudase Trusky²¹). Studie doplňují výpovědi přeživších (vilenského ghetta se týká jeden z textů²²) a klíčové dokumenty německých bezpečnostních struktur shrnující průběh vyhlazení čtvrtmilionové židovské populace Litvy.

Sborník *Holocaust in Litauen* navazuje na podobnou publikaci pod titulem *Judenmord in Litauen*²³, jejímž spolueditorem byl ředitel Ústavu pro výzkum antisemitismu (*Institut für*

---

¹⁴ Peckl, Petra: *Wie die Schafe zur Schlachtbank? Jüdischer Widerstand im Ghetto Wilna*

¹⁵ Bubnys, Arūnas: *Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust*

¹⁶ MacQueen, Michael: *Einheimische Gehilfin der Gestapo. Die litauische Sicherheitspolizei in Vilnius 1941 – 1944*

¹⁷ Priemel, Kim C.: *Sommer 1941. Die Wehrmacht in Litauen*

¹⁸ Dieckmann, Christoph: *Deutsche und litauische Interessen. Grundlinien der Besatzungspolitik in Litauen 1941 bis 1944*

¹⁹ Wette, Wolfram: *SS-Standartenführer Karl Jäger, Kommandeur der Sicherheitspolizei (KdS) in Kaunas*

²⁰ Kohrs, Michael: *Die offizielle Darstellung des Holocaust in der Sowjetzeit (1945-1990)*

²¹ Truska, Liudas: *Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen*

²² Branzowska-Iocheles, Fanja: *Als Partisanin in Vilnius*. In: *Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*. Kolín n. R. – Výmar – Vídeň 2003.

²³ Benz, Wolfgang – Neiß, Marion: *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*, Berlin 1999

Antisemitismusforschung) při berlínské Technické univerzitě Wolfgang Benz. Šokující svědectví o morálních dilematech lékařů v prostředí vilenského ghetta přináší Abraham Wajnryb.²⁴ Zdrojem důležitých informací pro mou práci je také studie Michaela McQueena o vztazích litevských a německých bezpečnostních struktur k polskému a židovskému obyvatelstvu,²⁵ méně pak stať stejného autora věnovaná bezprostředně hlavním aktérům protizidovské politiky na Litvě.²⁶

Pracovnice Státního židovského muzea gaona vilenského Rachel Kostanian je autorkou i v angličtině vydané publikace o duchovním odboji ve vilenském ghettu.²⁷

Dějínám židovského odboje proti nacismu je věnována publikace vydaná Arnem Lustigerem pod titulem *Zum Kampf auf Leben und Tod!*²⁸ Mezi příspěvky věnované jednotlivým odbojovým organizacím má své místo i FPO, v základních bodech je nastíněn její vývoj a vztahy s odbojem v polských ghettech i litevských a běloruských lesích.

Dosud nejlepší prací o vražedných aktivitách německých *Einsatzgruppen* je monografie německého historika Helmuta Krausnicka *Hitlers Einsatzgruppen*.²⁹ Krausnick – sám účastník východního tažení v roce 1941 – prolomil v německém akademickém prostředí mýtus o „nevinném wehrmachtu“.

Jihoafrická historička Shiri Gilbert se v knize *Music in the Holocaust*³⁰ zabývá rolí hudebního života i kultury v širším smyslu na příkladu ghatt ve Vilně a ve Varšavě, jakož i koncentračních táborů v Sachsenhausenu a Osvětimi.

Litevskožidovský historik Salomonas Atamukas je autorem syntetického zpracování dějin Židů na Litvě, jež vyšlo i v německém překladu.³¹ Autor se dosti obšírně věnuje

²⁴ Wajnryb, Abraham: *Arzt im Ghetto Wilna*

²⁵ MacQueen, Michael: *Polen, Litauer, Juden und Deutsche in Wilna 1939 – 1944*. In: *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*, Berlin 1999

²⁶ Týž: *Massenvernichtung im Kontext: Täter und Voraussetzungen des Holocaust in Litauen*

²⁷ Kostanian-Danzig, Rachel: *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*, Vilnius 2002

²⁸ Lustiger, Arno (ed.): *Zum Kampf auf Leben und Tod!: das Buch vom Widerstand der Juden 1933 – 1945*, Köln 1994

²⁹ Krausnick, Helmut: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938 – 42*, Frankfurt am Main 1998

³⁰ Gilbert, Shiri: *Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*, Oxford 2005

problematické židovského odboje; kniha poskytuje pro laika dostatečný přehled o jednáních, vedoucích ke vzniku Jednotné partyzánské organizace ve vilenském ghettu.

Cenné statistické informace přináší i programatický spis Lea Rosenberga *Die Juden in Litauen* vydaný během německé okupace Litvy v období I. světové války.³²

Nejúplnějším českým zpracováním dějin pobaltských zemí je práce Luboše Švece.³³ Čtenáře seznamuje s událostmi II. světové války včetně připojení Vilenska k Litvě a Litvy k SSSR či ustavení litevské prozatímní vlády a německé okupační správy. Základní informace poskytuje i o vyhlazení židovské populace, o existenci vilenského ghetta se však nezmiňuje. Podrobněji se autor otázkou holocaustu zabývá ve svém příspěvku ve sborníku Židovského muzea v Praze *Stín šoa nad Evropou*.³⁴ O odbojové činnosti v litevských ghettech v relativně krátkém příspěvku nehovoří.

Výběr nejvýznamnějších německých dokumentů vztahujících se ke genocidě na území Říšského komisariátu Ostland³⁵ vyšel roku 1998 pod titulem *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“*.³⁶

Jednou z nejkvalitnějších monografií věnujících se holocaustu v Pobaltí je práce lotyšského historika Andrievse Ezergailise *The Holocaust in Latvia*.³⁷

Vynikající starší práci o nacistické nadvládě v Pobaltí je studie finského historika Seppa Myllyniemiho *Die Neuordnung der Baltischen Länder*.³⁸

Osobu „diktátora“ vilenského ghetta Jakova Gense tvrdě kritizuje britský sociolog polského původu Zygmunt Bauman ve svém výběru z přednášek vydaném i v češtině pod

---

³¹ Atamuk, Solomon: *Juden in Litauen. Ein geschichtlicher Überblick vom 14. bis 20. Jahrhundert*, Konstanz 2000

³² Rosenberg, Leo: *Die Juden in Litauen. Geschichte – Bevölkerung und Wirtschaft – Politische Forderungen*, Berlin – München 1918

³³ Švec, L.: *Dějiny pobaltských zemí*, Praha 2001

³⁴ Týž: *Holocaust v Litvě a Estonsku*. In: Pojar, Miloš (ed.): *Stín šoa nad Evropou*, Praha 2002

³⁵ Tj. na území baltických zemí a Běloruska.

³⁶ Benz, Wolfgang – Kwiet, Konrad – Matthäus, Jürgen: *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“. Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941 – 1944*, Berlin 1998

³⁷ Ezergailis, Andrew: *The Holocaust in Latvia 1941 – 1944. The Missing Centre*, Riga 1996

³⁸ Myllyniemi, Seppo: *Die Neuordnung der Baltischen Länder. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik*, Helsinki 1973

titulem *Modernita a holocaust*.³⁹ Sociologický pohled na prostředí ghetta jako nuceného společenství vytvořil H. G. Adler ve své práci o Terezíně.⁴⁰

Z memoárové literatury je třeba na prvním místě vyzvednout knihu básníka Avroma (Avrahama) Suckevera.⁴¹ Ten patřil k hlavním představitelům odboje ve vilenském ghettu a po jeho likvidaci pak v litevských lesích. Ilja Ehrenburg, hlavní sovětský válečný propagandista a spolu s Vasilijem Grossmanem editor *Černé knihy* o genocidě židovského obyvatelstva na Německem okupovaných územích Sovětského svazu, zprostředkoval Suckeverův odlet do Moskvy. Suckever seznámil civilizovaný svět s tragédií židovského Vilna. Na Západ poprvé pronikly v článku v *New York Times* ze 14. dubna 1944 pod titulem „Básník-partyzán z vilenského ghetta: nacisté zahubili 77000 z 80000 lidí“. Článek se zmiňoval i o boji FPO.⁴² Ruskou verzi Suckeverova textu v jidiš, kteý vyšel roku 1947 v Argentině, zařadili Ehrenburg s Grossmanem do své *Černé knihy*. V souvislosti s antisemitskou kampaní proti „beznárodnímu kosmopolitismu“, zahájenou roku 1948⁴³, byla však sazba tohoto díla rozmetána. Černá kniha se vydání dočkala roku 1970 v Izraeli; v SSSR to bylo až roku 1991. Avraham Suckever se proslavil zejména básnickým zpracování zkušenosti holocaustu; jeho kniha vzpomínek měla zejména symbolický účinek, mnoho faktografických údajů je značně nepřesných. Z tohoto hlediska nejde tedy zcela věrohodný zdroj informací.

---

³⁹ Bauman, Zygmunt: *Modernita a holocaust*, Praha 2003

⁴⁰ Adler, H. G.: *Theresienstadt 1941 bis 1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie*, Tübingen 1960

⁴¹ Suckever, Avrom: *Vilner geto 1941 – 1944*, Buenos Aires 1947

⁴² Podle: Kowalski, Isaac: *A Secret Press in Nazi Europe. The Story of a Jewish United Partizan Organization*, s. 274

⁴³ Vedla k likvidaci Židovského antifašistického výboru a vraždě („autonehodě“) jeho předsedy, vynikajícího herce Salomona Michoelse v Minsku téhož roku. Vrcholem stalinského antisemitismu za „černých let“ byl Slánského proces v Praze roku 1952 a aféra kremelských lékařů v roce následujícím. Antisemitská kampaň po Stalinově smrti polevila, židovské instituce byly však v jejím průběhu s konečnou platností zlikvidovány.

Další básník-partyzán, Šmerke (Šmuel) Kačerginski, vydal svou knihu o vilenském ghettu roku 1947 v USA.⁴⁴ Kačerginského práce je po faktografické stránce podstatně přesnější než práce Suckeverova. Nedocenitelný je lexikon osobností vilenského ghetta, obsahující stovky jmen z politického, kulturního a náboženského života, zdravotnictví, školství i odbojové činnosti. Své básnické dílo nemohl Kačerginski dokončit – roku 1954 zahynul při letecké nehodě v Argentině.

V USA vydal své paměti na vilenské ghetto i Isaac Kowalski.⁴⁵ Na rozdíl od autorů memoárů z let těsně poválečných se Kowalski, který stál jako tiskař v pozadí ilegálních tiskovin vydávaných v Němci okupovaném Vilně, věnuje úzké problematice odboje s důrazem na navazování styků s nežidovským odbojem a na působení FPO po odchodu do lesů.

Zcela zvláštní roli mají v literárním zpracování dějin vilenského ghetta paměti autorů, kteří nacistické běsnění nepřežili. Prvořadým zdrojem informací je pro nás především deník ředitele knihovny ghetta Hermana Kruka.⁴⁶ Ten pokrývá období mezi autorovým útekem z Varšavy do Vilna v září 1939 a 19. zářím 1944, kdy byl Kruk společně s dalšími asi 2300 litevskými Židy zavražděn při likvidaci pracovního tábora Klooga v Estonsku. Do nejsevernější z pobaltských zemí byla během likvidace vilenského ghetta deportována většina jeho obyvatel. Jak záznamy, které přežily ve Vilně po likvidaci ghetta, tak deníkové zápisy pořizené v Estonsku a nalezené vojáky Rudé armády byly uloženy v Židovském muzeu ve Vilně. Po jeho likvidaci se roku 1947 dostaly do Židovského vědeckého institutu YIVO v New Yorku. V materiálech převezených do USA chybí popis Wittenbergovy aféry (viz str.

---

⁴⁴ Kačerginski, Šmerke: *Churbn Vilne. Umkum fun jidn in Vilne un Vilner geto. Der harige-tol Ponar*, New York 1947

⁴⁵ Kowalski, I.: *A Secret Press in Nazi Europe. The Story of a Jewish United Partizan Organization*, New York 1969

⁴⁶ Kruk, Herman: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania. Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939 – 1944*, New Haven – London 2002

83 n.).⁴⁷ Politické citlivé záznamy byly snad odstraněny pracovníky vilenského muzea v rámci autocenzury. Roku 1961 byla větší část deníku poprvé vydána v jidiš originálu. Anglická verze z roku 2002 je rozšířena asi o 30 % záznamů, získaných z archivu YIVO i z archivů v Izraeli a na Litvě.⁴⁸ Kruk byl jako funkcionář židovské sociálně-demokratické strany *Bund* jak představitelem židovské samosprávy ghetta, tak účastníkem odboje a tvrdým kritikem Gensovy „diktatury“. Kromě nutně emocionálně zabarveného líčení poměrů v ghettu obsahují zápisky i unikátní statistické záznamy. Anglická verze obsahuje i kroniku, již chtěl Kruk po válce využít v románovém zpracování historie ghetta.

Méně mohutný, ale rovněž informativní je ruský psaný deník novináře Grigorije Šura, který byl zavražděn při likvidaci koncentračního tábora Kailis ve Vilně v červenci 1944.⁴⁹ Rodák z Vilna Šur patřil k menševickým předákům ve Vilně a byl carským režimem deportován do astrachaňské gubernie. Navštívil i Tolstého v jeho sídle v Jasně Poljaně. Bojoval v Rudé armádě a v letech polské nadvlády byl vězněn.⁵⁰ Šurovy deníkové záznamy propašovala při útěku z ghetta jeho dcera Miriam. Její zachránkyně, litevská sociálně-demokratická aktivistka Ona Šimaitė, ukryla rukopis pod podlahou ve vilenské univerzitní knihovně. Po válce se dostaly do Židovského muzea ve Vilně, po jeho likvidaci pak do místního Muzea revoluce. Šurova dcera Miriam opsala jako pracovnice tohoto muzea text deníku na průklepový papír a tuto kopii později dopravila do Izraele. Roku 1994 mohla svou verzi konfrontovat s originálem, který je dnes uložen v archivech Židovského muzea ve Vilně, obnoveného roku 1989.⁵¹ Její manžel Vladimir text přepracoval a roku 1999 vydal v německém překladu. Šurův deník je na rozdíl od zápisků Hermana Kruka psán ve zcela odosobněném tónu, jde vlastně o novinářské zpracování politických událostí za dva roky

---

⁴⁷ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. xlix

⁴⁸ Tamtéž, s. xviii n.

⁴⁹ Schur, Grigorij: *Die Juden von Wilna. Die Aufzeichnungen des Grigorij Schur 1941 – 1944*, München 1999

⁵⁰ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 12 n.

⁵¹ Tamtéž, s. 21 - 24

existence ghetta i dalších deset měsíců, kdy byl autor vězněn v koncentračním táboře ve Vilně.

U židovských osobních používám transliterace dle běžného úzu (tj. ve formě vycházející z polštiny, němčiny, jidiš, evt. ruštiny a litevštiny). Pokud nelze jednoznačně stanovit převažující způsob přepisu, vycházím z oficiální formy jmen, primárně v polské, ve druhé řadě pak v německé podobě. U hebrejských a jidiš termínů užívám českého fonetického přepisu. U místních jmen dávám vždy přednost ustálené české formě, jinak užívám aktuálního úředního názvu.

II. VILNO A ŽIDÉ

1. „Litevský Jeruzalém“

Vilno patřilo k hlavním centrům aškenázských Židů již od 15. století. Původ označení „litevský Jeruzalém“ (Jerušalajim d'Lite) datují legendy do 17. století. Doba největší slávy nastala však pro Vilno jako židovské centrum v době působení Gaona vilenského⁵² (Elijahu ben Šlomo, 1720 – 97), hlavního duchovního vůdce *mitnagdim* – odpůrců chasidského hnutí, jehož centra ležela na území Bílé Rusi, Volyně a Haliče. Gaon chasidy exkomunikoval; konflikt mezi chasidismem a náboženskou tradicí přetrvává ve vilenské židovské komunitě až do 21. století.

V 19. století se Vilno stalo hlavním východoevropským centrem *haskaly* – židovského osvícenského hnutí, vycházejícího z Německa. Role vilenských *maskilim*⁵³ byla zcela zvláštní – na rozdíl od mendelssohnovského židovského osvícenství, které se uchytilo v německých i českých zemích, nezatracovali jidiš jako pokleslý dialekt němčiny a publikovali jak v jidiš, tak v hebrejštině. Tak se „Litevský Jeruzalém“ stal hlavním městem jidiš kultury.

---

⁵² Gaon je označením významných talmudických učenců.

⁵³ Přívrženců *haskaly*.

Výrazem židovských národních aspirací byl vznik sociálně-demokratického hnutí *Bund* ve Vilně roku 1897. Bund prosazoval v prostředí carského Ruska i v jeho nástupnických státech – v Polsku a Lotyšsku – ideu kulturní autonomie pro Židy jako pro národnostní menšinu. Odporoval asimilačnímu tlaku a pracoval na vytváření moderní, sekulární židovské identity. Roku 1901 odmítl sionistickou ideologii a stal se politickou platformou „jidišismu“.

I sionistické myšlenky se však ve Vilně setkaly se sympatiemi: iniciátorovi prvního sionistického kongresu Theodoru Herzlovi se zde roku 1903 dostalo nadšeného přijetí.⁵⁴ Pnutí mezi Bundem a sionisty přetrvalo ve Vilně až do let německé okupace.

I samotné sionistické hnutí bylo ideologicky heterogenní: vedle Všeobecných sionistů, kteří zastávali centristické pozice, bylo silné marxistické křídlo. Levicová sionistická strana *Poalej Cion* (Dělníci Sionu) vznikla roku 1903 v USA, v carském Rusku vznikaly stranické buňky od roku 1906. Počátkem 20. let se odštěpila *Po'alej Cion – levice*, podporující bolševickou revoluci. Ta byla zlikvidována roku 1928 jako poslední strana v Sovětském svazu mimo VKS (b). Pravicová *Po'alej Cion* byla sociálnědemokratickou stranou, mezi její vůdce patřil i David Ben Gurion (první předseda vlády Izraele). Ve Vilně byla *Po'alej Cion* populární; jidiš měla podle jejího programu sloužit jako druhá úřední řeč židovského státu vedle hebrejštiny.

Vilno bylo však i baštou náboženského sionismu. Roku 1901 zde bylo založeno hnutí *Mizrachi*.⁵⁵ Nesionistické ortodoxní – především chasidské – kruhy pak roku 1912 ve Vilně založily hnutí *Agudas Jisroel*.⁵⁶ Náboženským vůdcem *litvakes* – Židů z území bývalého

---

⁵⁴ Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 64

⁵⁵ Hnutí existuje dodnes; z něj vycházející Národní náboženská strana (*Mafdal*) byla jako představitelka náboženského sionismu zastoupena ve většině vlád Státu Izrael. V současnosti působí v opozici.

⁵⁶ I tato strana (novoherejsky: *Agudat Jisra'el*) je nepřehlédnutelným činitelem na izraelské politické scéně, její elektorát se rekrutuje ze skupin aškenázských *charedim* (ultraortodoxních Židů), vesměs chasidů. V 90. letech spoluvytvářela hnutí Jednotný judaismus Tóry (*Jahadut ha-Tora*). I to dnes sedí v opozičních lavicích.

Velkoknížectví litevského – byl po 60 let vilenský vrchní rabín Chajim Ozer Grodzenski (zvaný „Gaon ha-Dor“⁵⁷, 1863 – 1940).

Tisíce vilenských Židů, převážně sekulárně založených, podniklo po roce 1881, datu prvních krvavých pogromů v carském Rusku po zavraždění cara Alexandra II., *alija*.⁵⁸ Hlavním cílem litevskožidovských emigrantů však byly USA a Jižní Afrika. Roku 1897 žilo ve Vilně 63831 Židů: to představovalo 41,5 % obyvatel.⁵⁹ Mírnou většinu obyvatel tvořili Poláci.

Do života obyvatel Litvy výrazně zasáhla I. světová válka. V září 1915 bylo Vilno dobyto německými vojsky; 70000 obyvatel města uprchlo na východ.⁶⁰ Podle censu z roku 1916 žilo ve Vilně 61265 Židů (43,5 % obyvatel); mnozí z nich byli uprchlíky z jiných částí Litvy. 50,15 % připadlo na Poláky, pouhá 2,6 % pak na Litevce.

16. února 1918 byla pod německou patronací vyhlášena litevská nezávislost. Po německé kapitulaci získala Litva reálnou samostatnost, Litevci však o ni museli urputně bojovat. Litevská vláda opustila Vilno v prvních dnech roku 1919 společně s ustupujícími německými vojsky. Město převzali místní polští zástupci, 5. ledna bylo však Vilno dobyto Rudou armádou. Na území Litvy a Běloruska pak vznikla krátkodechá sovětská republika – Litbel. 19. dubna převzaly Vilno polské jednotky. Mírovou smlouvou s „buržoazní“ Griniusovou vládou z 12. července 1920 přiznalo sovětské Rusko Litvě etnický smíšenou oblast Vilenska. O tři dny později padlo Vilno do rukou Rudé armády během protiofenzívy proti Polsku. Koncem srpna bylo vydáno do litevských rukou a 26. srpna se Vilno stalo hlavním městem Litvy. S tímto uspořádáním se Piłsudského vláda naoko smířila, 9. října 1920 však Vilno obsadily jednotky generála Lucjana Żeligowského; Varšava se od akce formálně

---

⁵⁷ Gaon tohoto pokolení.

⁵⁸ Hebrejsky: vzestup; označení pro židovské přistěhovalectví do *Erec Jisra'el*.

⁵⁹ Rosenberg, L.: *Die Juden in Litauen*, s. 19

⁶⁰ Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 77

distancovala. Na území Vilenska byl vyhlášen loutkový stát Střední Litva, formálně připojený k Polsku 20. února 1922.⁶¹

Uprchlíci – z velké části Židé – se do města vraceli po uzavření rusko-litevského míru z července 1920. Většina vilenských Židů preferovala připojení oblasti k Litvě; strach jim naháněla antisemitská a zároveň ostře protilitevská *endecja*⁶² vedená jedním ze dvou nejvýraznějších polských politiků své doby, Romanem Dmowským.

Navzdory divokým politickým zvrátům zůstalo Vilno i v letech polské nadvlády prvořadým centrem židovské národní kultury. Členy literárně-umělecké společnosti „*Jung Vilne*“ byli mimořádní spisovatelé a básníci, jako Chajim Grade (1910 Vilno – 1982 Los Angeles) či Avraham Suckever (1913 Vilno), považovaný za největšího poválečného jidiš básníka. Suckever, žijící v Izraeli, je i autorem první významné monografie o vilenském ghettu za II. světové války.

Nejvýznamnějším židovským kulturním počinem v meziválečném Vilně byl však vznik Židovského vědeckého institutu (*Jidišer visnšaftlecher institut*, YIVO) roku 1925 z iniciativy předního jidisty Maxe Weinreicha. Velký židovský historik a spoluzakladatel YIVO Šimon Dubnov (roku 1941 byl zavražděn v řížském ghettu) tuto událost srovnal se vznikem Hebrejské univerzity v Jeruzalémě téhož roku.⁶³

Tak, jako v *Erec Jisra'el* vznikal novodobý hebrejský Jeruzalém, stalo se Vilno neméně významným centrem – „Jeruzalémem“ sekulární židovské kultury v diaspoře. Jak napsal velký izraelský historik původem z Vilna Ben-Cion Dinur, zakladatel jeruzalémského Jad Vašem – nejvýznamnějšího památníku obětem holocaustu (hebrejsky: „šoa“, jidiš: „umkum“, příp. „churbn“) ⁶⁴: „Právem bylo Vilno označováno za ‚litevský Jeruzalém‘. Byl v něm cítit

⁶¹ Švec, L.: Dějiny pobaltských zemí, s. 169 nn.

⁶² Celým jménem Narodowa demokracja.

⁶³ Lempertas, Izraelis: *Mūsų Vilne – Undzer Vilne – Our Vilne*, s. 15

⁶⁴ Pojem „holocaust“, odvozený z řeckého výrazu pro zápalnou oběť, se prosadil zejména v anglosaském světě. V Izraeli prosazovaný hebrejský výraz „šoa“ je označením pro naprostou destrukci. Kromě těchto termínů operuje jidiš literatura se dvěma vlastními slovy. Pojem „umkum“ (od slovesa „umkumn“) vyjadřuje tragickou

duch národní metropole, v níž se stýkaly a křížily všechny duchovní vlivy v národním životě.“⁶⁵

Institut YIVO se roku 1940, po likvidaci litevské samostatnosti, přesunul do New Yorku, kde sídlí dodnes. Duch „litevského Jeruzaléma“ se však měl udržet i v „Jeruzalémě ghett“⁶⁶, který byl až do svého pádu v roce 1943 symbolem duchovního odboje proti nacistickému režimu.

2. Před bouří: Židé ve Vilně v letech 1939 – 1941

Důsledky paktu Ribbentrop – Molotov ze 23. srpna 1939 byly pro židovské obyvatelstvo Vilna zcela specifické. Tajným protokolem smlouvy o neútočení byla Litva předána do německé sféry vlivu. Signatáři v něm zároveň konstatovali, že „*obě strany uznávají zájem Litvy na Vilně a okolí*“. Na základě *Smlouvy o uspořádání hranic a o přátelství mezi Německem a SSSR* z 28. září 1939 připadla Litva do sovětské sféry vlivu výměnou za provincie Lublin a Varšava. Sověti pak Vilno s okolím 28. října předali litevskému státu. Okolnosti předání metropole shrnovalo trpké dobové rčení: „*Vilnius mūsų, Lietuva rusų*“ (Vilno naše, Litva ruská). Litva byla 10. října, jako poslední z pobaltských zemí, donucena podepsat smlouvu o vzájemné pomoci se SSSR. V zemi bylo na jejím základě umístěno 20000 sovětských vojáků.⁶⁷ Ač bylo Vilno podle ústavy hlavním městem Litevské republiky, zůstala vláda i nadále v Kovně.

Bezprostřední reakcí většinového polského obyvatelstva na připojení Vilna k Litvě byly antisemitské nepokoje. Židům byla předhazována nelояalita k meziválečné polské republice, bez ohledu na to, že se mnoho vilenských Židů podílelo na zoufalém boji proti německým a sovětským agresorům. Násilnosti trvající od 28. do 31. října si vyžádaly jednu oběť a přes 200

---

smrt velkého počtu lidí; výraz „churban“ (katastrofa), je náboženskou narážkou. Hebrejským slovem „churban“ se označuje zničení obou jeruzalémských Chrámů.

⁶⁵ Lempertas, I.: *Mūsų Vilne*, s. 2

⁶⁶ Dworzecki, Mark: *Jerušalajim d'Lite in kamf un umkum*, s. 232

⁶⁷ Švec, L.: *Dějiny pobaltských zemí*, s. 214 nn.

raněných. Předseda židovské obce Jakub Wygodzki byl nucen požádat o pomoc zplnomocněnce litevské vlády Merkyse, klid nakonec zjednal až zásah sovětských tanků.⁶⁸

Z Němci obsazených oblastí Polska směřoval na Litvu na podzim 1939 příliv židovských uprchlíků. Jen ve Vilně se podle odhadů usadilo na 14000 Židů z Polska. Mnozí z nich pak byli klíčovými figurami v kulturní i odbojové činnosti ve vilenském ghettu. Mezi uprchlíky do Vilna nechyběl ani Menachem Begin, představitel revizionistické paramilitární organizace *Betar* v Polsku.⁶⁹ Jicchak Arad odhaduje, že koncem roku 1939 ve Vilně žilo 67000 – 70000 Židů, včetně uprchlíků z Polska. 6500 z nich Litvu opustilo mezi březnem 1940 a květnem 1941.⁷⁰

Dne 14. června 1940 si SSSR vynutil svolení litevské vlády k umístění dalších sovětských jednotek. Prezident Antanas Smetona emigroval do USA, náměstek lidového komisaře zahraničních věcí Vladimir Děkanosov pak jako Stalinův pověřenec dosadil vládu pod vedením bezpartijního novináře Justase Paleckise. Pod kontrolou sovětských vojsk se ve dnech 14. – 15. července konaly volby s jednotnou kandidátkou a povinnou volební účastí. 99,2 % hlasů získali ve volbách do „Lidového Sejmu“ kandidáti lidové fronty. 21. července pak zglajchšaltovaný parlament požádal o přijetí do Sovětského svazu. „Vůli lidu“ bylo 3. srpna vyhověno.⁷¹

Většina židovského obyvatelstva Litvy reagovala na sovětskou okupaci s více či méně pozitivně. Představa, že jde o jedinou záchranu před agresí ze strany Německa, byla značně rozšířena, a to i v kruzích vystavených perzekuci ze strany sovětské moci. Sem patřili zejména sionisté, bundisté a ortodoxní Židé. Zavedení sovětského režimu mělo katastrofální dopad na židovský náboženský a kulturní život. Ve Vilně úřady uzavřely Židovské státní

---

⁶⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 11

⁶⁹ Tamtéž, s. 17. Jako údajný britský agent byl Begin později zatčen NKVD a poslán na Sibiř. V řadách polské Andersovy armády se roku 1942 dostal do Palestiny; od roku 1944 tam jako velitel guerillové organizace *Ecel* patřil k iniciátorům protibritského povstání. V letech 1977 – 83 byl premiérem Izraele.

⁷⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 28

⁷¹ Švec: *Dějiny pobaltských zemí*, s. 218 - 222

divadlo, likvidovány byly židovské knihovny, zakázány byly všechny židovské listy. Jedinými jidiš novinami povolenými sovětskými úřady byl *Vilner emes* (Vilenská pravda), který vycházel od srpna 1940.⁷²

Během roku sovětské nadvlády pro litevské Židy stále existovala možnost emigrace. Odhaduje se, že na 400 vilenských Židů absolvovalo trnitou cestu ilegální imigrace do Palestiny – tzv. *alija bet* - přes území Švédska, Nizozemska, Francie a Itálie, 150 Židů z Vilna se dostalo do USA, jiným režim povolil vyjet do Šanghaje. Někteří z nich tam setrvali až do konce války v ghettu zřízeném japonskými okupanty, jiným se podařilo vystěhovat do nizozemských kolonií – na Curaçao a do Surinamu.⁷³

Do dnešních dnů přetrvává v části pobaltské historiografie mýtus o židovské vině na ustavení sovětského režimu, či přinejmenším o silné inklinaci Židů ke komunismu. Jonas Matulionis, ministr financí v litevské Prozatímní vládě v roce 1941, tvrdil ve své knize *Neramios dienos* (Neklidné dny), která vyšla roku 1975 v Torontu, že „Židé na Litvě byli nejpevnější oporou komunismu“.⁷⁴ Faktem je, že počátkem roku 1941 bylo z 1968 (!) členů litevské KS 368 Židů, tj. 18,7 %.⁷⁵ Podle sčítání lidu z roku 1923 byl podíl Židů na litevské populaci 7,6 %.⁷⁶

Ve dnech 13. - 15. června 1941 dopadla na pobaltské země vlna transportů „protisovětských elementů“ na Sibiř a do Kazachstánu. Podle Dova Levina bylo mezi zhruba 35000 deportovanými z Litvy na 7000 Židů.⁷⁷ Arad uvádí, že bylo z Litvy odvečeno 30000 lidí, 5000 – 6000 z nich pak byli Židé. Židé tedy představovali celkem asi 20 % deportovaných obyvatel Litvy. Šlo zejména o vedení *Bundu*, sionistických organizací a židovských litevsko-nacionalistických skupin - *Židovského svazu bojovníků za nezávislost*

⁷² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 21 n.

⁷³ Tamtéž, s. 19

⁷⁴ Podle: Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 169

⁷⁵ Levin, D.: *Fighting Back*, s. 22

⁷⁶ Švec, L.: *Dějiny pobaltských zemí*, s. 369

⁷⁷ Levin, D.: *Fighting Back*, s. 23

*Litvy a Svazu židovských bojovníků.*⁷⁸ Jen málo z lidí odvečených na Sibiř a do Střední Asie se po válce vrátilo.

3. Německý útok a evakuace z Vilna

Pouhý týden po masových deportacích na Sibiř vpadla na sovětské území německá vojska. V den útoku, 22. června 1941, uprchlo z Vilna na 1000 lidí, převážně Židů. Mezi těmito lidmi převažovali předchozí uprchlíci z Polska a mladí sionisté, tedy lidé bez pevnějších vazeb na prostředí Vilna. V místech původních polsko-sovětských hranic u běloruských Radoškovičů byla většina z uprchlíků vrácena zpět do Vilna.⁷⁹ Sovětské úřady neměly zájem o *zapadniki* – obyvatele oblastí připojených v letech 1939/40, zvláště o „neprověřené“ bezpartijní osoby. Grigorij Šur uvádí ve svém deníku, že příslušníci NKVD stříleli na lidi, kteří chtějí přejít starou hranici bez legitimace člena VKS (b).⁸⁰

O den později odjely z města dva evakuační vlaky. Mezi 3000 evakuovanými bylo 1500 – 2000 Židů.⁸¹ Podle litevského historika Salamonase Atamukase bylo z Litevské SSR evakuováno 20000 – 23000 lidí, z toho 8500 – 10000 Židů. V zemi tak zůstalo 225000 Židů, asi 94 % židovské populace.⁸² Podle Jicchaka Arada zbylo ve Vilně po deportacích na Sibiř a evakuaci do sovětského vnitrozemí kolem 60000 židovských obyvatel.⁸³

---

⁷⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 26

⁷⁹ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 64

⁸⁰ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 40

⁸¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 30 - 35

⁸² Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 156

⁸³ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 28

III. KRVAVÉ LÉTO

1. Ustavení německé a litevské správy

24. června 1941 vypuklo ve Vilně povstání vedené *Litevskou aktivistickou frontou* (Lietuvių aktyvistų fronta, LAF) inspirované událostmi předchozího dne v Kovně.⁸⁴ Téhož dne byla zavedena kombinovaná správa – správě vojenské sekundoval občanský výbor města Vilna, podléhající litevské provizorní vládě. Ta vznikla v Kovně 23. června, její předseda Kazys Škirpa byl však držen v domácí internaci v Berlíně. Ve svém úvodním prohlášení litevská vláda poděkovala „zachránci evropské kultury“ Adolfu Hitlerovi za „osvobození litevského území od [...] zničující židobolševické okupace“.⁸⁵

2. července byla zavedena přímá vojenská správa.⁸⁶ Prozatímní vláda byla Němci zlikvidována 15. srpna 1941. Na místo ministerstev nastoupilo devět generálních radů v čele s gen. Petrasem Kubiliunasem, prvním generálním radou s pravomocemi ve vnitřních věcech. Generálním radům byli podřízeni místní radové.⁸⁷ Ve Vilně zastával funkci místního rady starosta Dabulevičius.⁸⁸ Vilenský občanský výbor nicméně fungoval až do 15. září 1941.⁸⁹

28. července pak byla na Litvě zavedena civilní správa spadající pod Říšské ministerstvo pro obsazená východní území (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*, zkráceně *Ostministerium*, *RMO*) Alfreda Rosenberga. Okupované území Sovětského svazu bylo rozděleno na Říšský komisariát Ostland (*Reichskommissariat Ostland*, *RKO*), zahrnující Pobaltí a Bělorusko, a Říšský komisariát Ukrajina (*Reichskommissariat Ukraine*). V čele RKO se sídlem v Rize stál Hinrich Lohse.⁹⁰ Komisariát se dělil na čtyři generální kraje (*Generalbezirke*), jejichž území zhruba odpovídalo Estonské, Lotyšské, Litevské a Běloruské SSR. V čele Generálního kraje Litva (*Generalbezirk Litauen*) se sídlem v Kovně stanul

⁸⁴ Švec, L.: Dějiny pobaltských zemí, s. 228

⁸⁵ Atamuk, S.: Juden in Litauen, s. 155

⁸⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 41

⁸⁷ Dieckmann, C.: Deutsche und litauische Interessen, s. 69

⁸⁸ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 101

⁸⁹ Brandišauskas, V.: Neue Dokumente aus der Zeit der provisorischen Regierung, s. 54

⁹⁰ Lohse byl zároveň *Gauleiterem* Šlesvicka-Holštýnska. Podle: Breitman, Richard: *Architekt „konečného řešení“: Himmler a vyvraždění evropských Židů*, s. 207

Theodor Adrian von Renteln jako generální komisař. Generální kraje se dále členily na oblastní komisariáty (*Gebietskommissariate*). Oblastním komisařem pro Vilno-město (Wilna-Stadt) byl jmenován Alfred Hingst. Ředitelem oddělení výživy a zemědělství při komisariátu pro Vilno-město, který měl na starosti i židovskou otázku, byl Franz Murer.⁹¹ Čtyřiaadvacetiletý Murer si svou krutostí během razií ve vilenském ghettu vysloužil přezdívku „mem“ – zkratka za „malach ha-mavet“, tj. anděl smrti.⁹²

2. Protižidovská opatření

25. června vydal vrchní velitel pro Vilno a okolí ppluk. Eberhard von Ostmann společně s vilenským občanským výborem nařízení, na jehož základě bylo 60 Židů a 20 Poláků vzato jako rukojmí do vězení Lukiškės.⁹³ 54 ze zajatých Židů bylo 22. července zavražděno a zbylých šest propuštěno.⁹⁴

Na své první schůzi dne 26. června rozhodla kovenská vláda o propuštění židovských a komunistických zaměstnanců z veřejných institucí a o vyvlastnění zbývajícího židovského majetku.⁹⁵ 29. června byly v obchodech zavedeny dvojí fronty – pro Židy a pro árijce. 3. července pak provizorní vláda nařídila uzavřít všechna polská a židovská divadla. Lékař Mendel Balberyszki si tou dobou do deníku poznamenal: „Netrpělivě jsme čekali na vznik německé správy, ať už bude vypadat jakkoli, aby skoncovala s litevským bezprávím“.⁹⁶

3. července zavedl vilenský občanský výbor – již z nařízení vojenské správy – povinnost nosit židovské znamení. O dva dny později bylo rozhodnuto, že Židé musí být do tří dnů označeni 10 cm velkým znaméním na prsou a zádech. Zároveň byl vyhlášen zákaz vycházení pro Židy mezi 18. a 6. hodinou. O několik dní později německý velitel Strauß

⁹¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 88 n.

⁹² Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 71

⁹³ Priemel, Kim C.: *Sommer 1941*, s. 31

⁹⁴ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 47

⁹⁵ Brandišauskas, V.: *Neue Dokumente aus der Zeit der provisorischen Regierung*, s. 55 - 58

⁹⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 45 - 48

nařízení o židovském znamení změnil. Židé měli napříště na obou pažích nosit pruhy s modrou Davidovou hvězdou, bydliště pak směli opouštět jen na zvláštní povolení.⁹⁷ Ppluk. Zehnpfennig, který velení nad městem a okolím převzal 8. července, vyhlásil, že povinnost nosit židovské znamení se nevztahuje na děti do 10 let věku. Všichni ostatní měli na pravý rukáv upevnit žlutý čtverec o velikosti 10 cm nebo bílý pruh se žlutou Davidovou hvězdou, rovněž o velikosti 10 cm. Zehnpfennig rovněž zakázal židovskou rituální porážku, židovskému obyvatelstvu zapověděl zdravit árijce, využívat veřejnou dopravu, vstupovat na hlavní ulice⁹⁸ nebo chodit po chodníku. Rozhodnuto bylo i o konfiskaci rozhlasových přijímačů v majetku Židů a Poláků.⁹⁹ Následovaly telefony a dopravní prostředky. Židům bylo zakázáno navštěvovat árijské lékaře a vyhrazena jim byla židovská nemocnice v ulici Pylimo gatvė. Zapovězena jim byla i návštěva lázní, holičů, kin, divadel, restaurací a kaváren.¹⁰⁰ Od 5. července směli Židé nakupovat jen ve 30 vyhrazených obchodech a 10 pekárnách, a to jen mezi 16. a 18. hodinou.¹⁰¹ Podle nařízení z 12. srpna pak směli Židé na vilenských trzích nakupovat jen mezi 10. a 12. hodinou.¹⁰²

Židovské děti byly vyhnány z vilenských sirotčinců na základě udání, že zpívaly sovětské písně. Vydáno bylo nařízení, podle něhož měli árijci odevzdávat židovský majetek zestátněný Sověty na zvlášť vyhrazených plochách. Docházelo při tom ke krádežím, z nichž deník *Naujoji Lietuva* (Nová Litva) vinil Židy. Od počátku července dostávali Židé poloviční přiděly jídla oproti árijcům.¹⁰³

Od druhého červencového týdne byli Židé definováni na základě árijských paragrafů; zpočátku postihovala diskriminační opatření lidi židovského vyznání a takové, kteří žili ve

⁹⁷ Priemel, Kim C.: Sommer 1941, s. 31 n.

⁹⁸ Ulice Gedimino gatvė, Pylimo gatvė, Didžioji gatvė, Pilies gatvė a náměstí Katedros aikštė. Podle Suckever, A.: Vilner geto, s. 20

⁹⁹ Priemel, Kim C.: Sommer 1941, s. 31 nn.

¹⁰⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 56 n.

¹⁰¹ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 43

¹⁰² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 98

¹⁰³ Priemel, Kim C.: Sommer 1941, s. 33

smíšených manželstvích se Židy.¹⁰⁴ 18. července provedla vojenská správa ve Vilně demografický průzkum, který „zjistil“ počet obyvatel 258000, z toho 90000 Židů – údaj značně přehnaný, který mj. nezohlednil emigranty, lidi zavlčené na Sibiř a evakuované v prvních dnech německého útoku proti SSSR. Ve střednědobém vývoji se očekával pokles počtu obyvatel na 168000.¹⁰⁵

Komisař Hingst 2. srpna opět pozměnil podobu židovského znamení; od nynějška museli Židé ve Vilně nosit Davidovu hvězdu na prsou a na zádech. Toto nařízení bylo potvrzeno směrnicemi generálního komisaře Theodora von Renteln jednotlivým oblastním komisařům ze 26. srpna.¹⁰⁶

3. Ustavení bezpečnostních složek

Za účelem likvidace „židobolševické inteligence“ byly se svolením armádního velení na obsazených východních územích nasazeny Pohotovostní skupiny (*Einsatzgruppen*, EG) německé Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei*, Sipo) a Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*, SD).¹⁰⁷ Čtyři EG (označené A, B, C, D), vytvořené ad hoc k „řešení politicko-policejních záležitostí“ na okupovaném sovětském území, byly z příslušníků SS a policie sestaveny během jara 1941.¹⁰⁸ Každá z nich se dále dělila na *Einsatzkommando* (EK) a *Sonderkommando* (SK).¹⁰⁹ Všechny EG měly vymezenou teritoriální působnost: tak byla EG A,

¹⁰⁴ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 42

¹⁰⁵ Priemel, Kim C.: Sommer 1941, s. 34

¹⁰⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 94

¹⁰⁷ V čele SD jako stranické organizace stál od roku 1931 Reinhard Heydrich. Ten zároveň o pět let později převzal vedení Sipo (vzniklé fúzí *Tajné státní policie*, Gestapa s *Kriminální policií*, Kripem) a 27. září 1939 i zastřešujícího orgánu SD, Pořádkové policie (*Ordnungspolizei*) a Sipo - Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (RSHA). Motorizované Einsatzgruppen, sloužící k „zajišťování“ protiněmeckých elementů, byly zřízeny již v průběhu anšlusu Rakouska a Sudet r. 1938, stejně jako během obsazování zbytku českých zemí a posléze Polska r. 1939 či Jugoslávie a Řecka r. 1941. Podle: Krausnick, H.: Hitlers Einsatzgruppen, s. 118

¹⁰⁸ Krausnick, H.: Hitlers Einsatzgruppen, s. 126

¹⁰⁹ Ideologickému cvičení byli příslušníci EG podrobeni v saském Pretzschu. Dr. Martin Sandberger, šéf SK 1a v rámci EG A, sdělil ve výpovědi během tzv. *Einsatzgruppen – Prozess* v Norimberku v roce 1948, že šéfy EG, EK a SK informoval o *Führerbefehlu*, který odsuzoval k smrti Židy, Cikány a komunistické funkcionáře na obsazených východních územích, šéf úřadu I RSHA Bruno Streckenbach ve svém projevu v paláci prince Albrechta, berlínském sídle RSHA. <http://www.nizkor.org/features/qar/qar26.html>, stav 2.5.2007. 31. července 1941 pověřil říšský maršál šéfa RSHA realizací „konečného řešení židovské otázky“ na celém evropském území

vedená SS-Brigadeführerem a generálmajorem policie JUDr. Walterem Stahleckerem ¹¹⁰, přidělena Skupině vojsk Sever (*Heeresgruppe Nord*) v pobaltském prostoru (od 1. září 1941 také na území Běloruska). Za působiště EG B pod vedením SS-Gruppenführera a generálporučíka policie Arthura Nebeho ¹¹¹ bylo určeno Bělorusko. Připojena byla ke Skupině vojsk Střed (*Heeresgruppe Mitte*).¹¹²

Protože oblast Vilna příslušela Skupině vojsk Střed, zhostilo se „řešení politicko-policejních záležitostí“ zprvu EG B – nejprve na velmi krátkou dobu EK 7a, od 4. července 1941 pak EK 9 pod vedením SS-Obersturmbannführera Dr. Alfreda Filberta.¹¹³

Podle Heydrichova „Einsatzbefehlu“ ze 29. června 1941 neměly být „[o]čistným snahám antikomunistických nebo protižidovských kruhů na nově obsazených územích [...] kladeny žádné překážky“, měly být naopak „intensifikovány, je-li to potřebné, a uvedeny do správných kolejí, aniž by se [...] místní kruhy domobrany později mohly odvolávat na nařízení nebo politická ujištění [...] Vytváření stálých svazů domobrany s centrálním vedením“ bylo podle Heydricha třeba zabránit; vhodnější bylo „vyvolávat lidové pogromy“.¹¹⁴

K prvnímu masovému vraždění Židů a sovětských vojáků Litevci došlo již 24. června v zahradě františkánského kláštera v ulici Trakų gatvė.¹¹⁵ 25. června 1941 byla vytvořena

---

pod německou nadvládou. Texty nařízení, předané Göringovi k podpisu samotným Heydrichem, vypracovali byrokraté z RSHA. Podle: Breitman, Richard: *Architekt „konečného řešení“*. *Himmler a vyvraždění evropských Židů*, s. 209

¹¹⁰ Stahlecker, člen strany od roku 1921, působil v letech 1938 – 1939 ve funkci vůdce SD ve vrchním oddělení SS „Dunaj“ (*SD-Führer des SS-Oberabschnitts „Donau“*) ve Vídni; od 2. června 1939 do května 1940 byl velitelem Bezpečnostní policie a SD (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, BdS*) v Protektorátu Čechy a Morava. V této funkci byl zodpovědný mj. za perzekuci, spojenou s uzavřením českých vysokých škol 17. listopadu 1939 či za zřízení věznice v terezínské Malé pevnosti. Od května do listopadu 1940 zastával funkci BdS v Oslo, poté byl až do 18. června 1941 ministerským radou na Zahraničním úřadě (*Auswärtiges Amt*). Podle: http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Brigf_O-S.html, stav 2.5.2007

¹¹¹ Nebe vstoupil do NSDAP v roce 1931, do SS pak roku 1936. V letech 1939 – 44 vedl kriminálněpolicejní úřad (*Amt V*) RSHA. Po pražském atentátu převzal po Reinhardu Heydrichovi vedení Interpolu, které následujícího roku předal Ernstu Kaltenbrunnerovi. Za účast v červencovém spiknutí proti Hitlerovi, jehož vůdcům předával důkazy o nacistickém „konečném řešení“ – sám byl jako šéf EG B zodpovědný za smrt nejméně 46000 civilistů - byl 21. března 1945 popraven „Lidovým soudem“. Podle: http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Gruf_H-N.html, stav 2.5.2007 a <http://www.interpol.com/Public/icpo/governance/sg/history.asp>, stav 2. 5. 2007

¹¹² Krausnick, H.: *Hitlers Einsatzgruppen*, s. 392

¹¹³ MacQueen, M.: *Polen, Litauer, Juden und Deutsche in Wilna*, s. 62

¹¹⁴ Krausnick, H.: *Hitlers Einsatzgruppen*, s. 145 - 148

¹¹⁵ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 38

litevská Bezpečnostní policie (*Saugumo policija*, SP), navazující na stejnojmennou instituci z meziválečného litevského státu.¹¹⁶ Jejím šéfem se stal Stasys Čenkus.¹¹⁷ Ještě koncem června bylo vytvořeno vilenské oddělení SP, které sdílelo sídlo se „Zvláštním komandem“ (*Ypatingasis būrys*, YP) a dohlížiteli z Hlavního vnějšího úřadu SD ve Vilně (*Hauptaussonstelle*, HAST). 20. srpna se z exilu v Německu vrátil Aleksandras Lileikis, v letech 1939/40 zástupce šéfa SP ve Vilně, aby převzal vedení úřadu.¹¹⁸ Komisařem pro židovské otázky se 23. srpna stal Petras Buragas.¹¹⁹ Organizací poprav byl pověřen B. Sidlauskas.¹²⁰

Vilenská SP se organizačně dělila na osm oddělení:

- 1) Komunisté (toto oddělení mělo na starosti zadržování a vraždění komunistů a Židů, resp. árijců, kteří Židům pomáhali nebo je ukryvali);
- 2) Poláci;
- 3) Menšiny;
- 4) Informanti;
- 5) Informace;
- 6) Operativní komando a vyšetřovací oddělení;
- 7) Obecné oddělení;
- 8) Služební personál.

Detašovaná pracoviště byla umístěna v Trakai, Švenčionysu, Alytusu (v dubnu 1942 bylo přesunuto do Ašmeny), v Kaišiadorysu, Eišiškės a od dubna 1942 i ve Svirai.

¹¹⁶ MacQueen, M.: *Einheimische Gehilfin der Gestapo*, s. 103

¹¹⁷ Týž.: *Massenvernichtung im Kontext*, s. 31

¹¹⁸ Týž.: *Einheimische Gehilfin der Gestapo*, s. 104

¹¹⁹ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 93

¹²⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 91

Do 27. června bylo do vězení Lukiškės uvrženo 192 lidí, z toho 150 Židů. Zatčeným byl předložen formulář v němčině a litevštině s nadpisem: „Kdo na následující otázky odpoví nepravdivě, bude zastřelen.“ Poslední otázka dotazníka byla lakonická: „Jude? Žydas?“.¹²¹

Situace ve Vilně a okolí byla svízelná, většinu nežidovské populace totiž představovali Poláci, oblast obývali rovněž Bělorusové a v menším počtu i Velkorusové, Tataři a Karaimové. I přes řízený příliv litevského obyvatelstva počínaje rokem 1939 nebyli Litevci rozhodně v oblasti pány. Stahlecker ve své zprávě (*Ereignismeldung*) z 15. října 1941 poznamenal, že „[z] pohledu litevského obyvatelstva ve vilenském kraji zaujímá židovská otázka [...] druhou pozici za polským problémem“.¹²²

Mezi komandy, jež ve Vilně zadržovala Židy a předávala je k likvidaci Einsatzkomandu 9, bylo i mnoho Poláků. Politicky nepříjemnou situaci vyřešil Nebe 9. července rozkazem odzbrojit Poláky v řadách litevských jednotek.¹²³ Téhož dne pověřil šéf Einsatzgruppe B „[l]itevské policejní jednotky pod velením EK 9 [...] sestavením seznamů vilenských Židů, přičemž má být upřednostněna inteligence, straničtí aktivisté a bohatí“.¹²⁴

14. července nařídil Zehnpfennig vytvoření vilenské litevské domobrany. Vilenská služba pro obnovu (*Vilniaus atsavimo tarnyba*) se dělila na bezpečnostní, pořádkovou a pracovní službu. Jejích pět praporů o celkové síle 1932 mužů se výraznou měrou podílelo na vechnání vilenských Židů do ghetta i na jejich likvidaci.¹²⁵

Ještě před zavedením civilní správy byly na okupovaných východních územích vytvořeny organizační struktury SS a policie, podřízené výhradně Himmlerovi a Heydrichovi. Vysokým vůdcům SS a policie (*Hohe SS- und Polizeiführer*, HSSPF) byly podřízeny jednotky SS, Bezpečnostní a Pořádkové policie. Pokyny vojenského velení se HSSPF museli

¹²¹ MacQueen, M.: *Einheimische Gehilfin der Gestapo*, s. 104 n.

¹²² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 49

¹²³ Tamtéž, s. 67 n.

¹²⁴ Tamtéž, s. 72

¹²⁵ 1. října 1941 byla vilenská domobrana podřízena nově vytvořeným Litevským domobranným jednotkám (*Lietuvių savisaugos dolys*, LSD). V čele Štábu inspektorů LSD stanul genplk. Antanas Rėklaitis. Podle: Bubnys, A: *Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust*, s. 118. Vytvoření LSD bylo v příkrém rozporu s Heydrichovým *Einsatzbefehlem* ze 29. června.

řídít jen v otázkách přesunů, zásobování a ubytování.¹²⁶ Funkci HSSPF Nordost s pravomocí pro Pobaltí a Bělorusko vykonával zpočátku SS-Gruppenführer Hans-Adolf Prützmann. Ten si 31. října 1941 vyměnil pozice s dosavadním HSSPF pro Ukrajinu, SS-Gruppenführerem Friedrichem Jeckelnem. Důvodem Prützmannova převelení byla příliš pomalá realizace „konečného řešení“ v Pobaltí a Bělorusku. Pod Jeckelnovým velením bylo přitom během tří měsíců postříleno na 100000 Židů.¹²⁷

Velitelem SS a policie (SSPF) pro Vilno a okolí se stal SS-Brigadeführer Wysocki. Na přelomu srpna a září byl převelen do Kovna, kde působil až do poloviny roku 1943 jako SSPF pro *Generalbezirk Litauen*. Ve Vilně byl nahrazen SS-Obersturmbannführerem Paulem Reinhardem Kriegem. Úředníkem s pravomocí pro židovské otázky při SSPF pro *Generalbezirk Litauen* byl od července 1941 do července 1944 SS-Hauptsturmführer Heinrich Schmitz.

Veliteli Sipo a SD ve Vilně byli zpočátku SS-Obersturmführer Schäfer a SS-Obersturmführer Wolf. Od září 1941 do ledna 1942 funkci zastával SS-Obersturmführer Gerth a dále až do října 1943 SS-Obersturmführer Rolf Neugebauer. Vilenské velení se dělilo na následující oddělení:

- 1) správa;
- 2) ubytovatel;
- 3) SD;
- 4) Gestapo, rozčleněné dále na sekci pro židovské záležitosti (vedenou SS-Hauptsturmführerem Augustem Mayerem), pro polské záležitosti a pro boj s partyzány a jinými odbojovými organizacemi;
- 5) Kripo.

---

¹²⁶ Krausnick, H.: Hitlers Einsatzgruppen, s. 118

¹²⁷ Ezergailis, A.: The Holocaust in Latvia 1941 – 1944. The Missing Centre, s. 239

Pod velením německé Bezpečnostní policie a SD působila i litevská jednotka, složená z až 150 dobrovolníků, pod velením muže jménem Lukošis. Úředníkem Gestapa ve funkci spojky s dobrovolnou litevskou jednotkou byl zprvu SS-Oberscharführer Horst Schweinberger, od ledna 1942 nahrazený Augustem Heringem, a od června 1942 pak SS-Hauptscharführer Martin Weiß.

Velitelem litevské pořádkové policie ve Vilně byl Antanas Iskauskas, před válkou příslušník Voldemarasovy paramilitární organizace *Železný vlk* (*Geležinis vilkas*).¹²⁸

3.4. První Judenrat

Symbolickým počátkem likvidace vilenských Židů bylo ustavení prvního *Judenratu*. Židovské rady byly mocným nástrojem, sloužícím Němcům k efektivnější kontrole židovského obyvatelstva a v důsledcích i k jeho rychlejší anihilaci. Podobu Judenratů v Polsku – jež byla vzorem i pro velká ghetta na východních územích – upřesňoval Heydrichův „Schnellbrief“ šéfům EG a Sipo v Generálním gouvernementu z 21. září 1939. Ten stanovil:

„V každé židovské obci bude vytvořena Rada židovských starších,¹²⁹ složená v rámci možností ze zbývajících vlivných osobností a rabínů. Rada bude složena ze 24 židovských mužů (v závislosti na velikosti židovské obce).“¹³⁰

Svým názvem odkazovaly židovské rady na reprezentativní orgány z preemancipačního období, jež židovské komunity zastupovaly před státní mocí. Zásadní rozdíl těchto institucí židovské autonomie proti židovským radám v nacisty kontrolované Evropě shrnul roku 1940 německý právník Hermann Erich Seifert: židovská rada

¹²⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 89 nn.

¹²⁹ Judenältestenrat.

¹³⁰ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 2

„nepochybně vzdáleně připomíná kahal, jež ve své židovské politice využívalo [carské] Rusko, je tu ale jeden velký rozdíl: kahal stanovoval a hájil židovská práva; rady starších v Generálním gouvernementu přijímají a rozdělují židovské povinnosti“.¹³¹

Zygmunt Bauman tvrdí:

„Pro genocidu zcela netypicky se naprostého podřízení populace ničím neomezované vůli vězňitelů dosáhlo nikoli rozbitím, nýbrž upevněním komunitní struktury a integrující role domácích elit.“¹³²

4. července 1941 přijela skupina německých SD-manů na vilenský Šulhojf (synagogální dvůr na rohu ulic Vokiečių a Žydų gatvė a žádali si předvolat rabína. Městský šames¹³³ Chajim Meir Gordon Němcům sdělil, že vrchní rabín Chajim Ozer Grodzenski („Gaon ha-dor“) – po 60 let duchovní vůdce vilenské komunity – předchozího roku zemřel a jeho zástupce, rav Rubinstein, emigroval do USA. Němci Gordonovi sdělili, že od nynějška je rabínem on, a že má do následujícího dne svolat Judenrat.¹³⁴ Komisař vnitra vilenského občanského výboru Kostas Kalendra Gordonovi upřesnil, že rada o 10 členech má být ustavena do 24 hodin, a že komunikace s Němci bude nadále probíhat výhradně přes jeho osobu.

Na shromáždění svolané bývalým tajemníkem židovské obce Israelem Werblińským se sešlo 57 zástupců různých politických a profesních skupin. Předsedal mu sionista dr. Gerszuni. Z taktických důvodů nebyl pozván dlouholetý předseda židovské obce Jakub Wygodzki; před válkou se exponoval jako předseda antihitlerovského výboru ve Vilně.¹³⁵ Vyloučení byli i komunisté a revizionističtí sionisté.

¹³¹ Citováno podle Bauman, Z.: *Modernita a holocaust*, s. 177 n.

¹³² Tamtéž, s. 178

¹³³ Hebrejsky šamaš, synagogální sluha, evt. pokladník židovské obce.

¹³⁴ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 21

¹³⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 58 n. Lékař Wygodzki (v litevské podobě Wygodkis) byl ministrem pro židovské záležitosti v první litevské vládě a později poslancem polského Sejmu. Podle: Lempertas, I.: *Mūsų Vilne*, s. 41

Bylo rozhodnuto, že všichni lidé zvolení do Judenratu musí volbu přijmout. „Židovským starším“ byl následně zvolen průmyslník Saul Trocki, jeho zástupcem pak asimilovaný Žid, bankéř Anatol Fried. Tajemníkem se stal obchodník Avraham Seidschnur.¹³⁶ 5. července Judenrat poprvé přijal komisař Kalandra.¹³⁷ Oficiálním označením prvního Judenratu bylo „Vilenský židovský výbor“ (*Wilnaer jüdisches Komitee, Vilniaus miesto Žydo komitetas*).¹³⁸ Za jeho sídlo byla vybrána budova slavné knihovny *Meficej haskala* v ulici Strašuno gatvė 6.¹³⁹

15. července nařídilo velitelství vilenské oblasti, že všechny židovské obce musí jmenovat Judenrat o počtu deseti členů, obce nad 10000 členů pak měly reprezentovat čtyřiaadvacetičlenné rady. Trocki měl úřady o reorganizaci informovat do 31. července. K rozšíření rady došlo 24. července.¹⁴⁰

6. srpna si Murer předvolal členy Judenratu Pietuchowského, Kruka a Seidschnura. Sdělil jim, že do následujícího dne mu Judenrat vydá 5 milionů rublů, což odpovídalo 500000 říšským markám. 7. srpna v 9:00 měli Murerovi pověření členové Judenratu donést 2 miliony rublů. Murer pohrozil, že v případě nesplnění úkolu si zbytek Judenratu může v 10:00 vyzvednout jejich těla. Judenratu se nakonec po několika dnech podařilo vybrat a Murerovi odevzdat 1490000 rublů v hotovosti, 33 libry zlata a 189 kusů hodinek. Vše nasvědčuje tomu,

---

¹³⁶ Dalšími členy prvního Judenratu byli rav Josef Schub (představitel ortodoxních Židů), Eliezer Kruk (řemeslník, sionista a dřívější místopředseda vilenské židovské obce), Pinchas Kohn (právník a novinář původem z Lodže, dříve aktivní v institutu YIVO), Roza Szabad-Gawrońska (pediatr), Elia Sedlis (lékař a vnuk významných rabínských osobností – r. Samuela Mohilevera a r. Hillela Salantery), I. Werbliński (zástupce všeobecných sionistů) a Josef Szabad. Podle: Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 53 nn.

¹³⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 60

¹³⁸ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 11 n.

¹³⁹ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 22

¹⁴⁰ Judenrat nyní zasedal ve složení: Jakub Wygodzki; právník Szabtaj Milkanowicki (sionista, dřívější člen *Poalej Cion* a bývalý předseda vilenské židovské obce); bundisté a uprchlíci z Varšavy Grisza Jaszuński a švec Joel Fischmann; bývalý starosta Šavlí (Šiauliai) Samuel Pietuchowski; člen *Poalej Cion* Saul Ofmann; někdejší předseda vilenského Svazu obchodníků Abraham Salkind; dr. Ljuba Cholemová; právníci Leon Katznelson a Nachum Sofer; Josef Szkolnicki; rabín Katz; právník, sionista a bývalý předseda vilenské židovské obce Boris Parnes; Berl Werbliński; dr. Lieber; sionista Srolowicz; pí. Soferová a p. Rabinowicz, z původní desítky pak Trocki, Szabad, Kohn, Kruk, Fried, Seidschnur a dr. Szabad-Gawrońska. Podle: Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 69 n.

že vyděračská akce byla soukromým podnikem Hingsta a Murera, kteří si peníze a cennosti „ulili“ do vlastní kapsy.

24. srpna byl zatčen nejstarší člen Judenratu Jakub Wygodzki. O několik dní později zemřel ve vězení ve věku 86 let.¹⁴¹

3.5. Einsatzgruppen v akci

Od počátku července 1941 zahájilo EK 9 masové vraždění židovského obyvatelstva Vilna v Paneriai (Ponarech). Lokalitu na okraji města vybrala za popraviště litevská Bezpečnostní policie 2. července, tedy ještě před příchodem Einsatzkomanda 9. Místem masakru asi 100000 civilistů se staly nádrže na topný olej, rozestavěné za sovětské nadvlády. Popraviště zaujímal plochu o rozloze 4861 m². Přístup k němu byl důkladně zaminován a během poprav soustavně hlídán asi stovkou Litevců.¹⁴²

Podle Jicchaka Arada zavraždili Litevci ve Vilně mezi 24. červnem a 4. červencem 1941 na 500 Židů.¹⁴³ Příslušníci Einsatzkomanda EK 9 se svými litevskými pomahači pak ve dnech 4. – 20. července v Paneriai postříleli na 5000 vilenských Židů.¹⁴⁴ Celkově povraždilo EK 9 do 19. července ve Vilně 7629 lidí.

Stalo se pravidlem, že Židy zadržovali příslušníci YB. Podle nařízení německého velitele von Ditfurtha ze 16. července 1941 směly přitom litevské orgány zatýkat árijce jen se svolením německých vojenských a bezpečnostních orgánů.¹⁴⁵ Oběti pak byly z věznice Lukiškės do Paneriai odváženy vlakem či nákladními automobily. Katy byli většinou Litevci, platilo nicméně, že každý ze členů německého komanda – včetně řidičů – musel zastřelit aspoň jednoho člověka.

¹⁴¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 96 nn.

¹⁴² Eckert, C.: Die Mordstätte Paneriai (Ponary) bei Vilnius, s. 132 nn.

¹⁴³ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 216

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 77 n.

¹⁴⁵ Priemel, K. C.: Sommer 1941, s. 32 n.

23. července se EK 9 přesunulo do Minska a 9. srpna je ve Vilně nahradilo EK 3 v rámci Einsatzgruppe A.¹⁴⁶ Na litevském území působilo již od počátku července; jeho šéf, SS-Standartenführer Karl Jäger,¹⁴⁷ se 2. července stal velitelem Sipo v Kovně.¹⁴⁸ Ze všech německých vražedných komand je u Einsatzkomanda 3 nejlépe zachycena jeho zločinná činnost. V tzv. *Jäger-Berichtu*, shrnutí poprav provedených EK 3 do 1. prosince 1941, je doloženo vyvraždění 127000 lidí.¹⁴⁹ Od 12. srpna do 1. září 1941 – tj. před vznikem ghetta - zlikvidovalo EK 3 ve Vilně 452 Židů a 17 komunistů.¹⁵⁰

IV. MĚSTO ZA ZDÍ

1. Velké a malé ghetto

Během srpna 1941 došlo k zásadní změně německé protižidovské strategie na okupovaných východních územích. Představy Rosenbergova *Ostministeriuma* o pracovním využití Židů v Ostlandu zveřejnil Lohse ve směrnicích ze 27. července 1941. Jejich pátá část se zabývala zřizováním ghetta a koncentračních táborů.¹⁵¹ Pro ghettoizaci Židů se vyslovila i prozatímní litevská vláda ve svých „Nařízeních o postavení Židů“ z 1. srpna 1941.¹⁵²

Proti utilitaristickému postoji civilní správy vystoupil Stahlecker jako představitel Heydrichova bezpečnostního impéria. V dopise velitelům EK a SK odmítl s ohledem na nové podmínky, vytvořené válkou proti židobolševickému vlivu, mechanický přenos židovské politiky v Generálním gouvernementu na obsazená východní území. Šéf Einsatzgruppe A se

¹⁴⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 75 - 78

¹⁴⁷ Jäger se narodil roku 1888 ve švýcarském Schaffhausenu. Jako držitel Železného kříže 1. a 2. třídy vstoupil roku 1923 do NSDAP, roku 1936 pak do SS. Od 3. prosince 1941 do do 1. srpna 1943 byl velitelem Bezpečnostní policie (KdS) v Kovně. Odtud byl odvelen do funkce inspektora Bezpečnostní policie a SD v Düsseldorfu, od 2. června 1944 do konce války pak působil jako policejní prezident v Liberci. 10. dubna 1959 byl západoněmeckou policií zatčen; v noci z 21. na 22. června téhož roku se otec tří dětí ve vězení oběsil na elektrickém kabelu. Podle Wette, W.: SS-Standartenführer Karl Jäger, s. 78 – 83; 86 n.

¹⁴⁸ Wette, W.: SS-Standartenführer Karl Jäger, s. 83

¹⁴⁹ Dokument byl roku 1963 sovětským ministerstvem zahraničních věcí předán Ústředí zemských soudních správ (*Zentralstelle der Landesjustizverwaltungen*) v západoněmeckém Ludwigsburgu, kde je uložen v detašovaném pracovišti Spolkového archivu. Roku 1972 byl poprvé publikován. Wette, W.: SS-Standartenführer Karl Jäger, s. 77, 84

¹⁵⁰ Holocaust in Litauen, s. 307

¹⁵¹ Ezergailis, A.: The Holocaust in Latvia, s. 50

¹⁵² Atamuk, S.: Juden in Litauen, s. 162

odvolával na *Führerbefehl*, odsuzující židovskou populaci na východních území k fyzické likvidaci, a zdůraznil zásadu jeho ústního předávání.¹⁵³ Lohse pak 18. srpna rozeslal generálním komisařům „Předběžné směrnice k zacházení se Židy“ zdůrazňující dočasný charakter ghettoizačních opatření.¹⁵⁴

Velitel oblasti vojsk Sever (*Heeres-Gebiet Nord*) gen. Karl von Roques vydal 28. srpna nařízení, podle něhož mělo dojít k „[v]ytvoření ghett v místech s větším podílem židovského obyvatelstva, zvláště ve městech, [...] je-li jejich vytvoření potřebné či přinejmenším účelné.“¹⁵⁵ O „potřebnosti a účelnosti“ židovských pracovních sil pro wehrmacht nemohlo být sporu. V době masových poprav v létě 1941 vydával wehrmacht zvláštní průkazy pro „své“ Židy, považované za stoprocentní ochranu před zadržením.¹⁵⁶

29 srpna psal Stahlecker znovu šéfům komand, tentokrát již podstatně rozhořčenějším tónem. Bylo nutné „zaměřit se na konečné řešení židovské otázky zcela jinými prostředky, než jaké předpokládá komisař.“¹⁵⁷ Nařízení generála von Roques ze 3. září upřesňovalo, že „[p]ři provedení [ghettoizace] budou zapojeny orgány vyššího vůdce SS a policie.“¹⁵⁸

Murer společně se starostou Dabulevičiusem určili koncem srpna místo pro dvě ghetta, do nichž měla být nahnána „potřebná“ část židovského obyvatelstva Vilna. Vybrány byly oblasti ve středu města s tradiční převahou židovské populace. Árijské – převážně polské – obyvatelstvo bylo z vyhrazených ulic násilně vysídleno.

Události předcházející vzniku vilenského ghetta vstoupily do dějin pod označením „velká provokace“. 31. srpna kolem 14. hodiny zahájili dva příslušníci litevské domobrany zinscenovanou střelbu na německé vojáky z oken domu na rohu Didžioji a Stiklių gatvė.

¹⁵³ Ezergailis, A.: *The Holocaust in Latvia*, s. 50

¹⁵⁴ Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“, s. 46

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 123

¹⁵⁶ Podobné průkazy vydávané litevskými úřady byly považovány za podřadné. Když I. Werbliński navrhl Judenratu vydání pracovních sil Litevcům výměnou za zastavení masového zatýkání, byl jeho návrh zamítnut 23.1. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 69 n.

¹⁵⁷ Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“, s. 47

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 123

Z domu pak byli vyvečeni dva Židé, „identifikováni“ jako viníci útoku a na místě zastřeleni.¹⁵⁹

Pro účely přesídlení do ghetta bylo město rozděleno do tří sektorů: Židé ze sektoru A v západních a jižních částech Vilna byli přesunuti do prvního („Velkého“) ghetta, ze sektoru B na severu a východě do druhého („Malého“) ghetta, ze sektoru C na severozápadě města do vězení Lukiškės a odtud na smrt do Paneriai.¹⁶⁰ Jicchak Arad odhaduje, že 1. ghetto mělo na svém počátku 29000 – 30000 obyvatel, 2. ghetto pak 9000 – 10000. V Lukiškės skončilo zhruba 6000 lidí. Z nich bylo kolem 200 propuštěno, zbytek putoval do Paneriai.¹⁶¹ Podle *Jäger-Berichtu* bylo při akci ve Vilně 2. září zabito 3700, 12. září pak 3334 Židů.¹⁶²

Stanoveno bylo, že obyvatelé vilenských ghett nesmějí bez zvláštního povolení opouštět své nové domovy po 15. hodině. Všechny šperky, zlaté a stříbrné předměty museli odevzdat na policii; Židé směli vlastnit nejvýše 300 rublů, což odpovídalo tržní hodnotě 2 kg chleba.¹⁶³

Komisař Buragas vtrhl 1. září do sídla Judenratu a nařídil jeho členům opatřit následujícího dne v 9 hodin ráno 10 povozů na dvůr budovy litevské Bezpečnostní policie ve Vilniaus gatvė 12. Judenratu se s vypětím sil podařilo požadované vozy obstarat s pomocí polského formana. Na dvůr SP dorazil náklad 2. září v 9:10. Kolem jedenácté hodiny vtrhl Schweinberger s asi 20 ozbrojenci na Judenrat. Za nesplnění ultimáta bylo 16 mužů (ne všichni byli členy Judenratu) odvečeni do Paneriai.¹⁶⁴ 10 ze členů prvního Judenratu se již

---

¹⁵⁹ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 49

¹⁶⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 109

¹⁶¹ 8. září putoval větší počet lékařů, inženýrů a kvalifikovaných dělníků do 1. ghetta, o den později se wehrmachtu podařilo „vyreklamovat“ další kvalifikované dělníky do 2. ghetta. Podle: Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 113 nn.

¹⁶² Holocaust in Litauen, s. 307 n. Vyhánění z domovů a pochod do ghett, resp. na popraviště, provázeli příslušníci litevské pořádkové policie, resp. 1. a 2. vilenského policejního praporu. Podle: Bubnys, A.: Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust, s. 124 n. Masakr v Paneriai ze 2. září přežilo celkem 6 žen, jež utrpěly jen lehčí zranění a dostaly se posléze do nemocnice ve „Velkém“ ghettu. Podle: Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 90 nn.

¹⁶³ Suckever, A.: Vilner geto, s. 37

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 42

nevrátilo. Byli mezi nimi předseda Trocki, dr. Kohn, rav Katz, J. Szabad, L. Katznelson, N. Sofer, A. Salkind, B. Parnes, S. Pietuchowski a Szkolnicki.¹⁶⁵ Judenrat tím byl likvidován.

V obou ghettech pak vznikly nové židovské rady. V čele pětičlenného Judenratu 1. ghetta stanul 7. září Anatol Fried jako židovský starší. Z prvního Judenratu přešli i G. Jaszunski, J. Fischmann a S. Milkanowicki; novou tvář byl stavební inženýr Grigorij Guchman. Sídlo nového Judenratu bylo v Rūdnikų gatvė 6.¹⁶⁶ Klíčovou postavou byl však šéf policie ghetta Jakov Gens. Počítalo se, že Gens, rodák z Kovna a důstojník v předválečné litevské armádě (jeho litevská manželka s ním odešla do ghetta), bude nejvhodnějším partnerem pro jednání přinejmenším s litevskými úřady. Politicky náležel Gens k revizionistickým sionistům, stejně jako jeho hlavní spolupracovníci v čele policie. Předválečnými členy polovojenského Betaru byli i Gensovi zástupci, agent Gestapa Saul „Salek“ Dessler a právník Josef Muszkat, stejně jako šéf hlídky u bran ghetta Meir Levas. Oba posledně jmenovaní byli uprchlíky z Varšavy. Gensovi krutí a zkorumpovaní pomocníci byli bezpochyby nejnenáviděnějšími postavami v ghettu. Herman Kruk uvádí v deníkovém zápise ze 4. července 1942, že Levas úmyslně vypíchl oko ženě při kontrole u brány ghetta.¹⁶⁷

Kruk si v říjnu 1941 poznamenal, že moc v ghettu je téměř výhradně v rukou „tria Gens, Oberhardt a Glasmann“.¹⁶⁸ Zatímco emigrant z Vídně Oberhardt byl v ghettu postavou značně neoblíbenou, zapsal se rodák z Kovna, charismatický Josef Glasmann zlatým písmem do dějin protiněmeckého odboje.¹⁶⁹

Správa 1. ghetta se dělila na následujících pět oddělení:

- 1) zdravotnictví (vedené Milkanowickým);
- 2) výživa (v čele s Jaszunským);
- 3) bydlení (řídil je G. Guchman);

¹⁶⁵ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 104 n.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 123

¹⁶⁷ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 318

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 135

¹⁶⁹ Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 295

- 4) práce (ředitelem byl Aharon Braude ¹⁷⁰);
- 5) obecné oddělení. To se dále dělilo na sekce:
  - a) obyvatelstvo;
  - b) pohřby (navazovalo na pohřební bratrstvo – *Chevra kadiša*);
  - c) pokladna;
  - d) pošta;
  - e) sociální péče;
  - f) knihovna.¹⁷¹

Vedení knihovny ghetta, sídlící v místech světoznámé knihovny *Meficej haskala* ¹⁷² převzal 15. září 1941 uprchlík z Varšavy Herman Kruk.¹⁷³

„Velké“ ghetto se dělilo na tři policejní okrsky. Počátkem roku 1943 měla policie ghetta celkem 244 příslušníky.¹⁷⁴ Podle „Směrnic pro fungování židovské policie“, vydaných Murerem 29. dubna 1942, měli židovští policisté „bez váhání [vykonávat] nařízení a instrukce oblastního komisaře pro Vilno-město.“¹⁷⁵ Židovská policie spravovala i vězení na Lidos gatvě. V červnu 1942 v něm bylo vězněno 1427 lidí (asi 7 % obyvatel ghetta), nejčastěji se jednalo o lidi ve vyšetřovací vazbě.¹⁷⁶

Ghetto mělo i svůj soud s vlastním trestním kodexem.¹⁷⁷ Jako odvolací instance fungoval zprvu samotný Judenrat, teprve v srpnu 1942 byl vytvořen samostatný apelační soud.¹⁷⁸ Členové Judenratu měli trestněprávní imunitu.¹⁷⁹ Svou „hodinu slávy“ zažil soud 4. června 1942, kdy odsoudil 5 mužů k trestu smrti. O den dříve byl v ghettu zločinci oloupen a

---

¹⁷⁰ Braude působil do roku 1939 v litevských diplomatických službách, byl i honorárním konzulem republikánského Španělska v Kovně. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 249

¹⁷¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 126 n.

¹⁷² Knihovna vznikla koncem 19. stol. v Petrohradě, ve Vilně fungovala od roku 1911. Podle: Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 107

¹⁷³ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. xli nn.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 445

¹⁷⁵ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 287

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 275

¹⁷⁷ Suckever, A.: Vilner geto, s. 54

¹⁷⁸ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 291

¹⁷⁹ Trunk, I.: Judenrat, s. 482

zavražděn Josef Gerstein. Pachatelé, kteří byli téhož dne zadrženi, se přiznali i k další vraždě. Spolu se čtyřmi bandity byl k trestu smrti oběšením odsouzen i Jakov Avidan za pokus o vraždu židovského policisty v říjnu 1941. Avidan tehdy uprchl před spravedlností do Lidy, kde oloupil a zavraždil pravoslavného kněze. Když Němci v ghettu v Lidě odhalili uprchlíky z Vilna, pomáhal jim Avidan spoluutečence identifikovat. Ti pak byli zastřeleni, zatímco Avidan utekl do Vilna, kde byl odhalen uprchlíky z lidského ghetta a zatčen.¹⁸⁰

Judenrat 2. ghetta sestavil Horst Schweinberger z vilenského Gestapa 7. září z náhodně vybraných kolemjdoucích na ulici. O jeho předsedovi Lejbowiczovi ani o čtyřech dalších členech nejsou k dispozici žádné bližší informace.¹⁸¹

V obou ghettech fungovaly navzájem spolupracující sekce pro vyhledávání příbuzných. Němci povolili přesun určitého počtu dětí, starců a nemocných do Malého ghetta, zatímco do Velkého ghetta byli přesouváni lidé s pracovním povolením a jejich rodiny. Šlo o neklamné znamení brzké likvidace 2. ghetta a vyvraždění jeho téměř 10000 obyvatel. Otázkou života a smrti se na podzim 1941 ve Vilně stalo vlastnictví „bílého průkazu“ kvalifikovaného pracovníka, který aspoň na nějakou dobu držel majitele s rodinou naživu. „Bílými průkazy“ disponovala asi polovina lidí ve vilenských ghettech. „Bílý průkaz“ opravňoval držitele opustit ghetto za účelem práce v provozech ve městě. Od 10. října bylo přitom zakázáno vnášet do ghetta jídlo.¹⁸²

15. září rozhodla Gensova policie, že všichni lidé bez pracovního povolení budou přesunuti do 2. ghetta. Podle Jicchaka Arada se do Malého ghetta dostalo asi 600 lidí.¹⁸³ Karl Jäger přitom ve své zprávě uvádí, že 17. září bylo zastřeleno 1275 Židů a 4 litevští komunisté.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 292 n.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 124

¹⁸² Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 55

¹⁸³ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 131 - 134

¹⁸⁴ Holocaust in Litauen, s. 308

1. října 1941, na *Jom kipur* (Den smíření), odvěkli Němci a Litevci pod Schweinbergerovým vedením ze 2. ghetta na 1700 lidí do Lukiškės a dále do Paneriai. Téhož dne oznámil Schweinberger Friedovu Judenratu, že musí během dne vydat 1000 lidí, jinak si je Němci a Litevci odvedou sami. Judenrat se rozhodl vydat 1000 lidí bez pracovního povolení, kteří měli nastoupit u brány ghetta. Ve stanovený čas se nicméně u brány shromáždilo pouhých 46 lidí, zbývající se vesměs ukryli v ghettu. *Malines* – skrýše umístěné na mnohdy těžko představitelných místech – se staly nesmazatelným prvkem života v obou vilenských ghettech. Při následující razii odvedli Litevci a Němci z 1. ghetta do Lukiškės kolem 2200 lidí, převážně pracující a jejich rodinné příslušníky.¹⁸⁵ Grigorij Šur ve svém deníku zaznamenal, že opilí Litevci často kvalifikovaným dělníkům roztrhali pracovní průkazy před očima.¹⁸⁶ Nejvýše 100 lidí se podle Arada podařilo z vězení „vyreklamovat“ na práci, zbytek skončil v Paneriai. „Jomkipurovou“ akci ve svém jinak pečlivém seznamu nezmiňuje Karl Jäger, s ohledem na potenciální protesty německých zaměstnavatelů.¹⁸⁷

Likvidace Malého ghetta byla zahájena akcí v noci z 3. na 4. října 1941. *Jäger-Bericht* uvádí pro 4. říjen fyzickou likvidaci 1983 Židů. Druhá akce proběhla v noci z 15. na 16. října. Její účet: 1416 zavražděných židovských obyvatel.¹⁸⁸

Od 15. do 23. října probíhalo vydávání nových, „žlutých“ průkazů s platností do 31. března 1942. Průkazy kvalifikovaných pracovníků se tím staly cárem papíru. Vydáno bylo celkem 3000 průkazů, z toho 400 pro zaměstnance Judenratu. Gensovu žádost o další průkazy Hingst zamítl.¹⁸⁹ Žluté průkazy byly vydávány i podnikům závislým na židovské otrocké práci. Továrna Kailis, centrum kožedělného průmyslu ve Vilně, jich obdržela 1200. Cena průkazu na černém trhu se vyšplhala až na 80000 rublů.¹⁹⁰ Rodinní příslušníci (ne však rodiče

¹⁸⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 137

¹⁸⁶ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 62

¹⁸⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 137 nn.

¹⁸⁸ *Holocaust in Litauen*, s. 308

¹⁸⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 145 n.

¹⁹⁰ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 59 nn.

a děti nad 16 let) majitelů žlutých průkazů obdrželi průkazy modré.¹⁹¹ I ty byly zárukou života během razíí v 1. ghettu.¹⁹² Podle Aradova odhadu žilo v 1. ghettu 9000 držitelů modrých průkazů. Dočasné právo na život tak mělo celkem asi 12000 vilenských Židů. Množily se případy fiktivních sňatků.¹⁹³

20. října přišel Buragas na Judenrat 2. ghetta. Jeho předsedovi Lejbowiczovi vydal pět žlutých průkazů pro pracující v továrně Kailis a pět dalších k využití dle vlastního uvážení.¹⁹⁴ Akce, trvající celý následující den, znamenala definitivní likvidaci Malého ghetta. *Jäger-Bericht* uvádí k datu 21. 10. 1941 celkem 2367 zabitých Židů.¹⁹⁵ V následujících dnech pročesávali Litevci město duchů, které zbylo po zhruba 10000 obyvatelích 2. ghetta, a lidi nalezené v *malines* odváděli do Lukiškės. Podle Arada se z Malého do Velkého ghetta – legálně či ilegálně – dostalo 2000 – 3000 lidí.¹⁹⁶ 1. prosince 1941 předal Murer oblast 2. ghetta městu k osídlení árijským obyvatelstvem.¹⁹⁷ Polský kolaborantský list „*Goniec codzenni*“ oznámil, že obyvatelé Malého ghetta pomřeli na epidemii.¹⁹⁸

2. Potřební a zbyteční

Po ukončení distribuce žlutých pracovních průkazů bylo stanoveno, že jejich držitelé s rodinnými příslušníky nastoupí 24. září v 6 hodin ráno u brány ghetta, kde Murer s Weißem prováděli kontrolu. Pro zaměstnance Judenratu bylo ve stejnou dobu uspořádáno divadelní představení. Pod pódiem se podařilo skrýt až 30 lidem bez pracovního povolení.¹⁹⁹ Ostatní

¹⁹¹ Výjimkou byli v tomto ohledu Židé pracující v budově Gestapa ve Strašuno gatvė. Jejich žluté průkazy zaručovaly imunity i pro rodiče a sourozence. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 160

¹⁹² Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 63 nn.

¹⁹³ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 146 n.

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 141

¹⁹⁵ *Holocaust in Litauen*, s. 308

¹⁹⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 135

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 157

¹⁹⁸ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 63

¹⁹⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 150 n.

byli odvedeni do Lukiškės a odtud do Paneriai. Karl Jäger zaznamenal 25. října zastřelení 2578, o dva dny později pak 1203 Židů.²⁰⁰

29. října bylo vyhlášeno, že Židé bez žlutých průkazů budou přesídlení do 2. ghetta. K „přesídlovací“ akci se důvěřivě připojilo i mnoho uprchlíků ze Malého ghetta, kteří se dosud skrývali v *malines*.²⁰¹ I tito nešťastníci putovali přes Lukiškės do Paneriai. 30. října bylo podle Jägera povražděno 1533 Židů.²⁰²

29. října nařídil Hingst nahlásit všechny Židy a míšence 1. stupně skrývající se mimo ghetto s tím, že kdokoli, u koho budou tyto osoby od následujícího dne nalezeny, bude nejpřísněji potrestán.

Na 3. listopad byla naplánována razie v ghettu. Za tímto účelem bylo nařízeno, že držitelé žlutých a modrých průkazů budou za tři dny přesunuti do „Malého“ ghetta. Lidé se směli vrátit 5. listopadu, jejich řady přitom rozšířilo mnoho lidí skrývajících se dosud v *malines* ve 2. ghettu. Jelikož při odchodu z Malého ghetta nebyla prováděna žádná kontrola, dostali se i tito lidé v poklidu do Velkého ghetta.²⁰³ Lidé bez průkazů z 1. ghetta putovali do Paneriai. 6. listopadu tam bylo podle Jägera zabito 1341 Židů. Další lidé bez průkazů, polapení v ghettu či ve městě po akci ze 6. listopadu, byli v Paneriai likvidováni ve druhé polovině měsíce. Pro 19. listopad uvádí Jäger ve své zprávě zastřelení 171 Židů, 6 sovětských válečných zajatců a 8 Poláků.²⁰⁴ J. Arad identifikuje židovské oběti této akce s uprchlíky z ghetta, zadrženými počátkem listopadu běloruskou policií ve Voronovu.²⁰⁵ 20. listopadu byli zastřeleni 3 Židé, o pět dní později pak 64 Židů a jeden Polák.²⁰⁶ Během akce zaměřené proti „podsvětí“ ghetta ve dnech 3. a 4. prosince bylo podle Arada do Paneriai odvedeno 157 lidí. Z kolony doprovázené židovskou policií se několika lidem podařilo utéci zpět do ghetta.

²⁰⁰ Holocaust in Litauen, s. 308

²⁰¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 152

²⁰² Holocaust in Litauen, s. 308

²⁰³ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 153 n.

²⁰⁴ Holocaust in Litauen, s. 308

²⁰⁵ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 159

²⁰⁶ Holocaust in Litauen, s. 308

Počátkem prosince 1941 byla policie ghetta donucena zahájit distribuci „růžových průkazů“, jež nahradily dosavadní modré průkazy pro rodinné příslušníky „užitečných“ Židů. Vydávání růžových průkazů bylo ukončeno 20. prosince. Zavedení nových legitimací bylo opět předzvěstí akce. Lidé bez průkazů i ti, kteří přes vlastnictví růžového průkazu Němcům nedůvěřovali, se ukryvali v malines. V noci z 15. na 16. prosince bylo na smrt odvedeno na 300 držitelů modrých průkazů z bloků pro lidi pracující v sídle Gestapa; 200 lidí v obdobném postavení bylo ušetřeno. Akce z 15. - 16. prosince otrásla přesvědčením, že vlastnictví průkazu znamená jistou ochranu před smrtí v Paneriai. Závěrem roku bylo podle Arada do Paneriai odvedeno na 400 dalších lidí bez průkazů.²⁰⁷

Koncem roku 1941 bylo systematické vraždění obyvatel ghetta pozastaveno. Počátkem října se v Kovně konala porada za účasti generálního komisaře Adriana von Renteln, Karla Jägera i litevského generálního rady Kubiliunase. V souvislosti s válečnou situací bylo rozhodnuto dočasně udržet naživu potřebné židovské pracovní síly. 7. listopadu zaslal šéf oddělení II v RKO Trampedach Hingstovi telegram, v němž jej žádal, aby „všemi způsoby zabránil tomu, aby byl wehrmacht zbaven židovských pracovních sil nepostradatelných pro účely válečného hospodářství.“²⁰⁸

Ve své zprávě z 1. prosince mohl Karl Jäger oznámit, že „cíl vyřešit židovský problém na Litvě byl EK 3 dosažen. Na Litvě už Židé nejsou, kromě pracovních Židů [*Arbeitsjuden – sic*] vč. jejich rodin.“ Ve Vilně a Kovně zbývalo podle Jägera po 15000 židovských obyvatel, v ghettu v Šavlích žilo v tuto dobu ještě 4500 Židů. Jäger k tomu dodal: „Tyto pracovní Židy vč. jejich rodin jsem chtěl rovněž zabít [*sic*], což mi však vyneslo ostré vyhlášení boje civilní správou (generálním komisařem) a wehrmachtem a způsobilo zákaz: Tito Židé a jejich rodiny nesmějí být zastřeleni!“²⁰⁹

²⁰⁷ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 160 nn.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 166 - 169

²⁰⁹ Holocaust in Litauen, s. 309

Podle Jicchaka Arada bylo ve druhé polovině roku 1941 povražděno 33000 – 33500 vilenských Židů.²¹⁰ Koncem roku zbývalo ve Vilně podle Arada kolem 20000 Židů, z toho 8000 „ilegálů“. Zhruba 500 lidí se přitom podařilo uprchnout do Běloruska, kde bylo systematické vyhlazování zahájeno později.²¹¹ Při vzniku *Jäger-Berichtu*, uvádějícího pro Vilno 15000 Židů, bylo přání zjevně otcem myšlenky.

3. Počátky opozice vůči Judenratu

Ještě během vyhlazovacích akcí na podzim 1941 se ve vilenském ghettu projeví první známky odporu proti politice správy ghetta. Po akci dne 19. listopadu navštívila policejního šéfa Gense skupina vilenských rabínů, aby mu připomněla jednu z etických maxim judaismu, branou tak zřídka na vědomí židovskými radami v nacisty okupované Evropě. S odvoláním na Maimonida²¹² tvrdili, že právo rozhodovat o životě a smrti má jen Hospodin.²¹³ Terčem kritiky se stala strategie, podle níž mělo vydávání menšího počtu lidí na smrt „zachránit život“ ostatním. Maimonides říká: „Kdyby jim pohané řekli, ‚dejte nám jednoho z vás a my ho zabijeme, nebo jinak vás pobijeme všechny‘, ať jsou zabiti všichni a jediná židovská duše není vydána.“²¹⁴

Bývalý izraelský prezident Zalman Šazar upozornil roku 1964 na historický precedens strategie „selektivního přežití“, totiž na politiku *kahalů* v Rusku za vlády Mikuláše I.²¹⁵ Židovští představitelé měli tehdy za úkol vybírat ze členů obcí příslušné počty mladých lidí, požadovaných carskou armádou. Židovské instituce tak byly nuceny rozhodovat o tom, kdo bude navždy ztracen pro židovský národ – pětadvacetiletá vojenská služba znamenala v drtivé

²¹⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 217

²¹¹ Tamtéž, s. 214

²¹² Rabi Moše ben Maimon (Rambam), nejvýznamnější ze středověkých židovských filosofů (1135 Córdoba – 1204 Fustát).

²¹³ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 156

²¹⁴ Podle: Bauman, Z.: *Modernita a holocaust*, str. 200

²¹⁵ Trunk, I.: *Judenrat*, 436

většinou případů přestup na pravoslaví. Většina rabínů tehdy nedostála morálním závazkům a do armády vyslala méně učenlivé chlapce, kteří měli menší naději vyniknout ve studiu Tóry.

Nábožensky motivovaná kritika jednání židovských rad, dominovaných sekulárními Židy, neměla v podmínkách II. světové války naději na podporu obyvatelstva ghatt. Postoj mnoha ortodoxních Židů k nacistické vyhlazovací politice vycházel ze zkušenosti židovských komunit z období křížových výprav – namísto ozbrojeného odporu se rozhodli zemřít rukou vrahů k posvěcení Božího jména (*al kiduš ha-šem*). Zygmunt Bauman poznamenává: „Protože židovská tradice zakazovala vyjednávat o přežití některých na úkor jiných, tato zdůvodnění mohla vycházet pouze z folkloru moderního, racionálního věku a balit se do slovníku moderní technologie“.²¹⁶

Větší přitažlivost měly v ghettu alternativní společenské struktury vznikající na bázi sionistických mládežnických organizací, jež v ilegalitě přežily období sovětské nadvlády. Ještě před vznikem ghetta se ve Vilně v rámci sionistické „Koordinace Hechaluc“ spojila místní skupina *Hechaluc* (Pionýr) pod vedením Mordechaje Tenenbauma (předáka hnutí v meziválečném Polsku), *Ha-šomer ha-cair* (Mladý strážce) Edeka Borakse a *Ha-no'ar ha-cioni* (Sionistická mládež), jejímž předákem ve Vilně byl Nisan Reznik. 10. září 1941 vznikla ve Vilně „Rada pracujících Erec Jisra'el“ (*Va'ad Erec Jisra'el ha-ovedet*). Podílely se na ní organizace *Ha-šomer ha-cair*, *Po'alej Cion – Hitachdut* (Dělníci Sionu – Jednota), *Hechaluc ha-cair dror* (Mladý svobodný pionýr) a *Bnej Akiva* (synové Akivovi²¹⁷; mládežnická organizace hnutí Mizrahi). Na vzniku „Rady pracujících“ se podílel i Josef Glasmann.²¹⁸ Jako představitel revizionistického Betaru i policie ghetta měl fungovat jako pojítka mezi odbojem v ghettu a Judenratem. Jeho vztahy s faktickým vládcem Gensem se vyznačovaly vzájemným respektem.

²¹⁶ Bauman, Z.: *Modernita a holocaust*, str. 200

²¹⁷ Rabi Akiva ben Josef (ca. 50 – 135 o.l.), jeden z hlavních autorů *Mišny* (první části Talmudu); je považován za největšího z otců rabínského judaismu. Šimona Bar Kosibu (Bar Kochbu), vůdce posledního židovského povstání proti Římanům (132 – 135), prohlásil za Mesiáše; po porážce povstání byl Římany umučen.

²¹⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 188 n.

Po vzniku ghetta zřídili mladí sionisté na Strašuno gatvě padělatelskou dílnu, kde vyráběli pracovní průkazy; obdobná dílna fungovala v jedné z pěti lidových kuchyní, zřízených v ghettu Judenratem. Některé členky „Koordinace Hechaluc“ si obstaraly árijské doklady a začaly navazovat kontakty mimo ghetto.²¹⁹ Henryk Grabowski z polského odbojového hnutí zprostředkoval první kontakty mezi buňkami *Ha-šomer ha-cair* a *Hechaluc ha-cair dror* ve Vilně a ve varšavském ghettu. Jeho prostřednictvím se do Polska dostávaly informace o vyhlazování litevských Židů. Rozsah genocidy zůstával však pro židovské obyvatelstvo Polska i nadále nepředstavitelný. Bella Chazan fungovala jako spojnice mezi Vilnem a Grodnem, kde byli Židé nahnáni do ghetta 1. listopadu 1941. Ani šéf grodenského Judenratu dr. Braver nevěřil jejím informacím o popravách v Paneriai.²²⁰

4. Jednotná partyzánská organizace

Na podzim 1941 probíhaly první rozhovory mezi představiteli sionistické mládeže a židovskými komunisty o organizaci protinacistického odboje. Hlavními propagátory ozbrojeného odporu mezi v ghettu zbývajícím komunisty byli od počátku Icik (Izak) Wittenberg²²¹, Berl Šerešněvskij a Sonia Madejsker. Čtyřiatřicetiletá Sonia měla s ilegální prací zkušenosti – strávila šest let v žalářích meziválečného Polska. Sionisté, kteří opozičním kruhům v ghettu jasně dominovali, byli v otázce odbojové strategie rozdělení. Mordechaj Tenenbaum očekával, že zbytek židovské populace Vilna bude v dohledné době povražděn, a navrhoval přesunout odbojové aktivity do Varšavy a Białystoku. Tenenbaumův návrh měl své opodstatnění: ve Vilně zbývalo na přelomu let 1941 a 1942 pouhých 20000 Židů, téměř půlmilionová populace varšavského ghetta byla naproti tomu systematické vyhlazovací politice vystavena až v létě 1942 po vzniku vyhlazovacího tábora Treblinka. Po

---

²¹⁹ Tamtéž, s. 185

²²⁰ Tamtéž, s. 222 nn.

²²¹ Wittenberg (*1907 ve Vilně) byl členem KS v meziválečném Polsku. Ve Vilně působil od roku 1936 jako odborový předák v kožené průmyslu. Roku 1939 odešel do běloruských Dakšic; na Litvu se vrátil po připojení Litvy k SSSR. Podle: Suckever, A.: Vilner geto, s. 186

Tenenbaumově odchodu převzal vedení vilenské buňky *Hechaluc ha-cair dror* Jechiel Scheinbaum.²²² I pod jeho vedením však skupina vykazovala separatistické tendence, které vyvrcholily vytvořením vlastní odbojové organizace v rámci vilenského ghetta.

Jako spojka mezi židovským odbojem ve Vilně a Varšavě působil rotmistr Anton Schmid, původem z Vídně. Schmidovi, který pracoval ve skladu výbušnin na vilenském nádraží (v tamních dílnách zaměstnával 140 Židů), se podařilo obstarat mnoha příslušníkům židovského odboje árijské doklady. Asi 300 Židů odvezl postupně do Hrodna, Lidy a Voronova v Bělorusku a do Białystoku.²²³ Schmid mj. dostal do Varšavy Temu Sznajdermanovou a Mordechaje Tenenbauma, kteří zde předali pravdu o Paneriai. Tema padla ve věku 25 let během povstání ve varšavském ghettu, její partner se stal organizátorem židovského odboje ve Varšavě, Krakově a Čenstochové a padl během povstání v białystockém ghettu v srpnu 1943.²²⁴ Schmid se stal čestným členem Sionistické organizace. Koncem ledna 1942 byl zatčen; jeho záchrannou činnost prozradili pod mučením Židé v ghettu v Lidě, u nichž bylo prokázáno, že přišli z Vilna. 25. února 1942 byl rotmistr Schmid polním soudem odsouzen k trestu smrti. Po zamítnutí žádosti o milost byl 13. dubna 1942 zastřelen.²²⁵ Básník Abba Kovner, jeden z vůdců Jednotné partyzánské organizace ve vilenském ghettu, řekl v dubnu 1961 během procesu s Eichmannem: „Skutky Antona Schmida patří k nejúžasnějším a nejvýjimečnějším epizodám v dějinách naší doby“.²²⁶

Na schůzi *Ha-šomer ha-cair* v prostorách ženského dominikánského kláštera Kolonia Wilejska v blízkosti Vilna v prosinci 1941 bylo rozhodnuto o vytvoření jednotné židovské odbojové organizace. Abatyše Anna Borkowska skrývala s pomocí arcibiskupa vilenského

---

²²² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 237

²²³ Lustiger, A.: *Feldwebel Anton Schmid*, s. 188

²²⁴ Tamtéž, s. 191

²²⁵ Tamtéž, s. 196

²²⁶ Tamtéž, s. 193

Romualda Jałbrzykowského mladé sionistické vůdce – Abbu Kovnera, Arje Vilnera²²⁷ a Edeka Borakse.²²⁸ Koncem roku 1941 byl Abba Kovner poslán zpět do ghetta, odkud v období „akcí“ uprchl spolu se skupinou spolupracovníků do relativního bezpečí kláštera.²²⁹ Klášter Kolonia Wilejska byl později nacisty zlikvidován. Vedle sester byl zatčen i arcibiskup Jałbrzykowski.²³⁰

1. ledna 1942 vydalo hnutí *Ha-šomer ha-cair* krátké provolání, sepsané Abbou Kovnerem. Poselství bylo srozumitelné - „Je lepší padnout jako svobodní bojovníci než žít z milosti vrahů.“²³¹

---

²²⁷ Vilner se v říjnu 1941 dostal z Vilna do Varšavy. Patřil mezi vůdce povstání ve varšavském ghettu. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 224

²²⁸ Lustiger, A.: *Feldweibel Anton Schmid*, s. 194

²²⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 229

²³⁰ Lustiger, A.: *Feldweibel Anton Schmid*, s. 195

²³¹ Celý text prohlášení:

„Nenecháme se odvést jako ovce na porážku!

Židovská mládeži, nenechte se svést z cesty! Z 80000 Židů v „Litevském Jeruzalémě“ zbývá pouhých 20000. Před našima očima od nás odtrhli naše rodiče, naše bratry a sestry. Kde jsou stovky mužů odvečených na práci litevskými *chapunés* [označení pro příslušníky litevské Bezpečnostní policie, rozšířené ve vilenském ghettu – doslova „chňapky“ – D. P.]? Kde jsou nahé ženy a děti, které od nás odveкли za noci hrůzy během provokace?

Kde jsou Židé, kteří byli odvedeni na Jom kipur?

Kde jsou naši bratři ze druhého ghetta?

Nikdo z těch, kdo byli odvedeni z ghetta, se nevrátil.

Všechny cesty gestapa vedou do Ponar.

A Ponary znamenají smrt!

Pochybovači! Zbavte se všech iluzí. Vaše děti, vaši manželé a vaše ženy už nejsou naživu.

Ponary nejsou tábor – všechny tam postřílejí.

Hitler chce zničit všechny Židy v Evropě. Litevští Židé mají být první na řadě.

Nechodme jako ovce na porážku!

Je pravda, že jsme slabí a bezbranní, ale odpor je naší jedinou odpovědí nepříteli!

Je lepší padnout jako svobodní bojovníci než žít z milosti vrahů.

Postavte se na odpor! Do posledního dechu.

Na výzvu *Ha-šomer ha-cair* regovali jako první komunisté a revizionisté. Stranou se zprvu držel Bund, jehož představitelé se odmítali smířit s dominancí sionistů a komunistů ve formující se odbojové organizaci. Revizionistický Betar, jehož členové ovládali policii ghetta, si u levicově orientovaného židovského obyvatelstva Polska a Litvy získal image fašistů.²³² Josef Glasmann, židovský policista a jeden z architektů odbojové organizace ve vilenském ghettu, byl přitom předákem Betaru v meziválečné Litvě.

21. ledna 1942 byla na schůzce v Glasmannově bytě založena Jednotná partyzánská organizace (*Farejnikte partizaner organizacie*, FPO), první židovská odbojová organizace v nacisty okupované Evropě.²³³

V čele FPO stál tříčlenný štáb ve složení Wittenberg (krycí jméno „Leon“), Glasmann („Abraham“) a Kovner („Uri“).²³⁴ Zakládající schůze se účastnil i Nisan Reznik za *Ha-no'ar ha-cioni*.²³⁵

Organizačně se FPO dělila na dva prapory – velitelem prvního byl Glasmann, druhého Kovner.²³⁶ Každý z praporů dosáhl postupně počtu 100 až 120 bojovníků. Prapory se dále členily na roty, jejichž počet se pohyboval mezi čtyřmi a šesti na jeden prapor. Základní jednotkou byla zprvu trojice bojovníků stejné politické orientace, po zhruba 4 – 5 měsících se ustálilo dělení na bojové „pětky“. Příslušnost k základní „pětce“ byla určena bydlištěm – na ideologické přesvědčení nebyl brán zřetel. Tři „pětky“ pak tvořily jednu rotu. Přímo vedoucímu triumvirátu FPO (nikoli velitelům praporů) byly podřízeny štábní jednotky. Sem patřil signální oddíl, který každý den vydával věstník pro interní potřeby organizace, dále skupina zbrojních instruktorů a konečně asi dvacetičlenná buňka působící mimo ghetto

---

Vilno, 1. ledna 1942

Podle: http://yad-vashem.org.il/about_holocaust/documents/part3/doc196.html, stav 2.5 2007

²³² Do roku 1935 měl Betar výcvikové tábory v Mussoliniho Itálii. Hlubší spolupráci s Mussoliniho režimem však znemožňovala jeho silící proarabská orientace. Srv. Čapková, Kateřina: *Pilsudski or Masaryk? Zionist Revisionism in Czechoslovakia 1925 – 1940*, s. 226

²³³ Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 187

²³⁴ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 152

²³⁵ Levin, D.: *Fighting Back*, s. 110

²³⁶ Kowalski, I.: *A Secret Press in Nazi Europe*, s. 84

v továrně Kailis. V březnu 1942 přibyla ke štábním jednotkám zpravodajská služba pod velením Glasmanna.²³⁷ Velení FPO sídlilo v Ašmenos gatvě 6.

Koncem ledna 1942 začala FPO opatřovat finanční prostředky a zbraně. Odbojovou organizaci zpočátku významně podpořil policejní šéf Gens, který ji „obdaroval“ penězi z fondů Judenratu.²³⁸ Chaja Grossmanová získala v únoru finanční pomoc pro FPO od Jicchaka Gittermana, ředitele varšavské pobočky *Joint Distribution Committee* (JDC, Joint).²³⁹ Instruktažní knihy o výrobě výbušnin a sabotážích byly do ghetta propašovány z bývalého sídla YIVO, kde pracovali Židé z ghetta pro *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR), sloužící ministři pro okupovaná východní území, šéfovi Zahraničněpolitického úřadu (Aussenpolitisches Amt, AO) NSDAP a hlavnímu nacistickému ideologovi.²⁴⁰ *Desetitisíce knih, uměleckých děl i náboženských předmětů nakradli nacisté ve Vilně pro obskurní pseudovědecké účely.*

Zdrojem výzbroje pro FPO byl zbrojní sklad Burbiškės, v němž pracovalo na 80 Židů z ghetta. Skupina pod vedením Barucha Goldsteina odtud propašovala desítky zbraní – poloautomatů, pušek, revolverů i granátů.²⁴¹ Goldstein do ghetta koncem ledna 1942 donesl první pistoli.²⁴² Kromě pašování zbraní prováděli pracovníci v Burbiškės i úspěšnou sabotážní činnost. Tak donutil ing. Ratner německého rezervistu k sabotáži, za niž byl Němec zastřelen. Tevke Galpernovi, pracujícímu na poštovním úřadě, se podařilo zničit tisíce dopisů a balíků, přicházejících z Říše. Neméně aktivní byli lidé z ghetta, pracující na letišti v Kirtimai v blízkosti Vilna: ing. Zelig Goldstein poničil na 50 letadel.²⁴³ Bratři Hirš a Lejbl Gordonovi

²³⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 239 n.

²³⁸ Tamtéž, s. 257 n.

²³⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 243. JDC je americká židovská charitativní nadace, založená roku 1914 původně na podporu židovské komunity v Palestině.

²⁴⁰ Peckl, P.: *Wie die Schafe zur Schlachtbank?*, s. 179. ERR vznikl roku 1940 jako oddělení AO zabývající se „zajišťováním“ archivů a kulturních artefaktů z majetku židovských a zednářských organizací. Sídlem štábu byla zprvu Paříž, od roku 1941 pak Berlín.

²⁴¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 255

²⁴² Tamtéž, s. 261

²⁴³ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 164 n.

do ghetta propašovali střelný prach, z něhož pak bylo vyrobeno na 800 granátů.²⁴⁴ Opravna zbraní se nacházela v sídle Judenratu na Rūdnicku gatvé 6. Úkryty se nacházely ve sklepech v Karmelitu gatvé 3 (tam měla FPO i svou radiostanici), v lidové kuchyni na Vokiečiu gatvé 31 a v knihovně ve Strašuno gatvé 6 (pod ochranou ředitele knihovny Hermana Kruka).²⁴⁵

Po vstupu Avrahama Chwojnika (Bund) do vedení FPO zůstávali mimo odbojovou organizaci jen náboženští a socialističtí sionisté (*Mizrachi* a *Poalej Cion-Hitachdut*), jakož i *Hechaluc*, prosazující nadále přesun odbojových aktivit do Varšavy.²⁴⁶

V březnu 1943 byly přijaty „Bojové předpisy FPO“. V případě, že by štábní velení, odpovídající za vyhlášení mobilizace, bylo nefunkční, měli se podle předpisů všichni členové FPO okamžitě dostavit na stanovené shromaždiště. Ukrytí v *maline* v době mobilizace bylo považováno za zradu. V předpisech byly stanoveny bojové posty a rovněž systém nahrazování padlých a nezvěstných. Vedle zhruba 300 řádných členů disponovala FPO i přibližně stejným počtem „rezervistů“.²⁴⁷

Na přelomu dubna a května 1943 byla uzavřena dohoda mezi FPO a Bojovou skupinou „Jechiel“, podle níž se „Jechiel“ k FPO připojil jako jednotka s autonomií v otázkách přijímání členů (štáb FPO měl být o nových členech informován) a přerozdělování zbraní. Jechiel Scheinbaum, šéf vilenské buňky *Hechaluc ha-cair dror*, byl kooptován do štábu FPO.²⁴⁸

5. FPO a nežidovský odboj

Pro židovský odboj v nacisty okupované Evropě byla klíčovým problémem otázka spolupráce s odbojovými organizacemi působícími za branami ghett. Vzhledem k úzce nacionálnímu programu sionistů – a byly to právě organizace sionistické mládeže, jež

²⁴⁴ Tamtéž, s. 154 n.

²⁴⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 258

²⁴⁶ Levin, D.: *Fighting Back*, s. 110

²⁴⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 241 nn.

²⁴⁸ Tamtéž, s. 374

židovskou rezistenci iniciovaly – i „buržoazního“ odboje polského a v pozdější době litevského byly první kontakty navazovány na bázi komunistické ideologie. Pokusy bundistů navázat spolupráci s polskou sociálně-demokratickou buňkou ve městě ztroskotaly.²⁴⁹

Prvním zřetelným úspěchem FPO bylo zřízení dvou ilegálních tiskařských lisů: jeden se nacházel v ghettu, druhý na „árijské“ straně. O ten se staral tiskař a aktivní člen FPO Izak Kowalski. 2. března 1942 bylo ve městě rozšířeno polsky psané provolání začínající slovy „Občané všech okupovaných území“ a podepsané „Organizace bojovníků proti německému nepříteli“. Pamflet popisující mj. německou porážku před Moskvou vzbuzoval dojem, že pochází od polských komunistů.²⁵⁰ Nacisté byli bezradní – nemohli očekávat, že jim nepřátelské tiskoviny vycházejí doslova „pod nosem“.

Na jaře 1942 byly prostřednictvím běloruského partyzánského velitele Makara Karablikova navázány první kontakty mezi FPO a polskou komunistickou buňkou, působící ve Vilně pod jménem Svaz aktivního boje (*Związek walki czynnej*, ZWC). V čele této 60- až 80-členné skupiny stál Jan Przewalski. ZWC byl závislý na zbraních dodávaných FPO.²⁵¹ Prostřednictvím Wladysława Kozłowského navázala FPO spolupráci i s litevským komunistickým Svazem za osvobození Litvy (*Lietuvos islaisvinimo Sajunga*, LIS), ustaveným 24. února 1943 pod vedením Juozase Vitase – Valunase. Vitas, za sovětské vlády předseda vilenské městské rady, se do města vrátil počátkem roku 1943. Jako první „nadnárodní“ odbojová organizace byl ve Vilně vytvořen městský výbor VKS (b), v jehož čele stanul J. Vitas. Dalšími členy výboru byli Šerešněvskij, Wittenberg, Sonia Madejsker (všichni za komunistickou buňku v ghettu), Kozłowski (za LIS), Karablikov a Przewalski (oba za ZWC). Nekomunisté v FPO nebyli o existenci výboru informováni. I. Wittenberg reprezentoval FPO ve Vilenském antifašistickém výboru, který vznikl 8. května 1943. Na výboru se podílel i ZWC a LIS, v jeho čele byl opět Vitas. FPO byla se svými cca. 300 členy nejsilnějším

²⁴⁹ Tamtéž, s. 106

²⁵⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 259.

²⁵¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 249 n.

článkem výboru; ZWC a LIS měly celkově jen několik desítek členů. Ani jedna ze tří organizací neměla spojení s Moskvou.²⁵²

Pod taktovkou Kowalského vycházely dvě komunistické tiskoviny: polský „*Sztandar wolności*“ (Prapor svobody, objevovaly se v něm články Jana Przewalského i židovských komunistů – Icika Wittenberga či Soni Madejsker) a litevská „*Tevynės frontas*“ (Vlastenecká fronta).²⁵³

Kvůli sabotáži ze strany Kowalského nevyšlo v roce 1943 zvláštní novoroční vydání kolaborantského deníku *Goniec codzenny* s přetiskem antisemitského článku ze *Stürmera*.²⁵⁴ Šéfredaktor tohoto listu Arciszewski byl později zastřelen po cestě z kostela.²⁵⁵ Kowalskému se také podařilo vytisknout falešné potravinové lístky v hodnotě 250000 RM. Za držení falešných lístků Němci před vilenskou katedrálou veřejně pověsili dva bývalé místní funkcionáře antisemitské *endecje*.²⁵⁶

V létě 1942 bylo u Vilna vysazeno 6 členů partyzánské skupiny „Alksnis“ vedené Albertasem Kunigenasem.²⁵⁷ Skupina byla podřízena Ústřednímu štábu partyzánského hnutí, který vznikl 30. května 1942 a v jehož čele stál Klementij Vorošilov.²⁵⁸ Spojení mezi FPO a skupinou „Alksnis“ zajišťoval Cvi Rozanowicz, který pracoval v pracovním táboře na těžbu rašeliny v Baltoji Vokė.²⁵⁹ Prostřednictvím výsadkáře „Margise“ došlo k formálnímu uznání komunistické organizace v ghettu.²⁶⁰ Pro uznání FPO jako „partyzánské organizace v ghettu“ si Kunigenas kladl tvrdé podmínky: skupina z FPO měla jít s parašutisty vytvořit partyzánskou základnu v lesích. Tento úkol představoval morální dilema – FPO chtěla mít co nejsilnější bojovou organizaci v ghettu pro účel ochrany židovského obyvatelstva. „Alksnis“

---

²⁵² Tamtéž, s. 375 n.

²⁵³ Kowalski, I.: *A Secret Press in Nazi Europe*, s. 108; Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 179

²⁵⁴ Tamtéž, s. 176

²⁵⁵ Tamtéž, s. 231

²⁵⁶ Tamtéž, s. 127

²⁵⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 250

²⁵⁸ Kowalski, I.: *A Secret Press in Nazi Europe*, s. 177 n.

²⁵⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 251 n.

²⁶⁰ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 162

měl za to pro FPO obstarat zbraně a výbušniny na přípravu povstání v ghettu. FPO se podařilo zprostředkovat kontakt mezi sovětskými výsadkáři a ZWC, ke konci léta byl však „Alksnis“ likvidován a spojení s Moskvou přerušeno.²⁶¹

Štáb FPO obstarával doklady sovětským válečným zajatcům, drženým v otřesných podmínkách ve dvou táborech v „Levných domech“ na Subočiaus gatvė 36 a ve vězení ve čtvrti Antakalnis. FPO zajatce také připravovala na odchod mezi partyzány do lesů.²⁶²

Spolupráce s nekomunistickým odbojem představovala velký problém. Zejména mezi zbožnými polskými katolíky, ale i mezi Litevci ze všech společenských vrstev bylo mnoho lidí, kteří nezištně a s nasazením životů vlastních i životů svých příbuzných ukrývali Židy a podporovali židovský odboj. Pomoc řádových sester z dominikánského kláštera Kolonia Wilejska měla klíčový význam pro vznik židovského odboje v ghettu (viz str. 49 n.). Polská šlechtična Irena Adamowiczová, ovládající jidiš i hebrejštinu, fungovala jako spojka mezi židovským odbojem v ghettech ve Vilně, Kovně, Šavlích, Białystoku a ve Varšavě. Pro varšavské ghetto obstarávala Adamowiczová zbraně.²⁶³ 12 Židů z vilenského ghetta zachránil archivář vilenské univerzity, katolický kněz Juozas Stakauskas.²⁶⁴ Byl mezi nimi i devítiletý Zalman Back s matkou. Geniální dětský kreslíř a sochař byl prvního 1,5 roku německé okupace ukrýván v klášteře; když bylo jeho přístřeší v prosinci 1942 zničeno při náletu, dostal se s matkou do ghetta. Tam se jej ujala malířka Rachel Suckever.²⁶⁵ Backův obraz „Já na popravě“ získal malířskou cenu vilenského ghetta. Po likvidaci ghetta byl malý Zalman s matkou přesunut do koncentračního tábora „HKP“ (Heereskraftpark) ve Vilně. V prosinci 1943 odtud uprchli do lesů. Konec německé okupace přežil pod Stakauskasovou ochranou.²⁶⁶

²⁶¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 252 n.

²⁶² Suckever, A.: Vilner geto, s. 166 n.

²⁶³ Tamtéž, s. 161

²⁶⁴ Atamuk, S.: Juden in Litauen, s. 200

²⁶⁵ Suckeverová byla před válkou členkou skupiny „Jung-Vilne“; studovala v Paříži. V ghettu vytvořila množství olejomalb, připravovala dekorace pro divadlo ghetta, přivydělávala si portrétováním německých vojáků a úředníků. Při likvidaci ghetta byla s rodinou poslána na smrt do vyhlazovacího tábora Treblinka. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 201 n.

²⁶⁶ Suckever, A.: Vilner geto, s. 117 – 121. Dnes je Back významným malířem a sochařem v Izraeli.

Legendou židovského odboje se stala předválečná sociálně-demokratická aktivistka Ona Šimaitė, prohlášená Státem Izrael za „Spravedlivou mezi národy“. Po válce žila v Izraeli a později ve Francii. Státní židovské muzeum Litvy shromáždilo po válce podklady o celkem 143 litevských zachráncích.²⁶⁷

Západní odboj, podléhající Sikorského vládě v Londýně, naopak zastával vůči Židům krajně nepřátelský postoj. *Związek walki zbrojnej* (Svaz ozbrojeného boje, ZWZ; pozdější *Armia krajowa*) tvrdil ve svých zprávách exilové vládě, že Židé ve Vilně a jiných ghettech v Polsku jsou vesměs komunisté; židovští partyzáni pak byli prezentováni jako bandité, brutálně zacházející s nežidy.²⁶⁸ *Armia krajowa* na druhou stranu přijímala židovské jednotlivce.²⁶⁹

Litevská nekomunistická rezistence proti Němcům nikdy nepřerostla do podoby ozbrojeného odporu. Aktivizovala se až roku 1943 v souvislosti se snahou Němců provést na okupovaném litevském území mobilizaci. FPO vydala polský leták s nadpisem „Smrt hitlerovským okupantům!“, v němž varovala před mobilizací s tím, že Rudá armáda nenechá naživu jediného vojáka s německou uniformou. Pod pamfletem byl podepsán „*Związek walki czynnej z hitlerowską okupacją*“.²⁷⁰

V litevském „demokratickém“ odboji, který se se zbraní v ruce obrátil až proti Rudé armádě, byli hojně zastoupeni představitelé inherentně antisemitské LAF. Postoj litevské rezistence k holocaustu, který se udržel po více než šedesát let v prostředí litevské emgrace a nověji v nacionální, „tradicionalistické“ větvi litevské historiografie, byl jasně definován v článku „*Lenkų šmeižtai*“ („Polští pomlouvači“) v ilegálních novinách *Į laisvę* (Za svobodu) z 25. května 1943:

²⁶⁷ Atamuk, S.: *Juden in Litauen*, s. 200

²⁶⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 249

²⁶⁹ Levin, D.: *Fighting Back*, s. 106

²⁷⁰ Kowalski, I.: *A Secret Press in Nazi Europe*, s. 121

„Přes 8 % litevských Židů bylo zastřeleno ²⁷¹ [...] [Na jejich likvidaci] se podíleli jak Němci, tak spodina oblečená do litevských uniforem - různí Jankové a Jaskové ²⁷² [...] Litevský lid se od těchto masakrů distancoval. Provizorní vláda Litvy nevydala žádné právní normy zaměřené proti Židům [!!!], přestože celý litevský národ dosud cítil křivdu, jež mu byla způsobena a očekával, že Židé, kteří pomáhali bolševikům trápit Litevce, budou spravedlivě potrestáni.“²⁷³

6. Boj o kulturu

Současně se vznikem odbojové organizace došlo ve vilenském ghettu i k aktivizaci kulturního života. Spor o podobu kulturní a vzdělávací politiky se pak stal polem pro konfrontaci mezi židovskou samosprávou a opozičními skupinami v ghettu. Role kultury v politické polarizaci mezi Judenratem a neoficiálními strukturami ve vilenském ghettu byla do značné míry analogická s konfliktem o podobu poskytování sociální péče v ghettu varšavském.

Prvním, kdo se systematicky zabýval rolí oficiální kulturní politiky židovské „samosprávy“ v období nacistické nadvlády, byl H. G. Adler ve svém historicko-sociologicko-psychologickém magnum opus o terezínském ghettu. V „nuceném společenství“ ghetta byl podle Adlera Judenrat „jedinou svrchovanou ústřední institucí“, určující společnost, upravující a tvarující její stav.²⁷⁴

Kulturní institucí zásadního významu byla knihovna vilenského ghetta, navazující na předválečnou tradici knihovny *Meficej haskala* a vedená Hermanem Krukem. Vědecké oddělení a archiv knihovny vedl Zelig Kalmanowicz, významný jidista činný v předválečném

²⁷¹ Touto dobou se jednalo zhruba o 80 %.

²⁷² Označení pro Poláky.

²⁷³ Truska, L.: *Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen*, s. 263 n.

²⁷⁴ Adler, H. G.: *Theresienstadt 1941 bis 1945*, s. 318

období v institutu YIVO.²⁷⁵ Knihovna vyrabovaná po dobytí města Němci byla obnovena po vzniku ghetta. V listopadu 1941 disponovala již 9234 knihami (z toho 7156 v polštině a 1743 v jidiš).²⁷⁶ Jejich počet pak vzrostl až na 45000 v roce 1943.²⁷⁷ Knihovna se stala i útočištěm pro knihy a inventář synagog ze zrušeného 2. ghetta – mj. pro 135 posvátných svitků Tóry.²⁷⁸ V srpnu 1942 měla knihovna 3864 registrovaných čtenářů. V ghettu vzniklo i knihkupectví, které mělo v srpnu 1942 na skladě 7281 knih.²⁷⁹

V listopadu 1941, kdy byla povražděna zhruba třetina obyvatel ghetta, se počet výpůjček z knihovny o třetinu zvýšil.²⁸⁰ Relativní „stabilizace“ poměrů v ghettu po zastavení masového vyhlazení koncem roku 1941 pak znamenala prudký nárůst zájmu o četbu. To souviselo s „legalizací“ mnoha obyvatel ghetta, kteří se vraceli z *malines* i z úkrytů u křesťanského obyvatelstva mimo ghetto. S oživením těchto „mrtvých duší“ se německá civilní správa ráda smířila. Zatímco na listopad 1941 byly potravinové lístky vydány 12000 lidí, v dubnu 1942 mělo ghetto už 18500 „legálních“ strážníků.²⁸¹

24. března byl založen archiv Judenratu pod vedením Hermanna Kruka.²⁸² Kulturní oddělení Judenratu spravovalo muzeum ghetta: jeho fondy zahrnovaly archivy synagóg a židovských spolků z předválečného Vilna, jakož i knihovnu a osobní archiv gaona Chajima Ozera Grodzenského.²⁸³ V září 1942 pověřil Gens (již ve funkci hlavy ghetta, viz dále) skupinu spisovatelů sepsáním dějin vilenského ghetta.²⁸⁴

²⁷⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 320

²⁷⁶ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 169

²⁷⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 320

²⁷⁸ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 164

²⁷⁹ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 221

²⁸⁰ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 283

²⁸¹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 214

²⁸² Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 249

²⁸³ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 227

²⁸⁴ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 321

Velkou kulturní událostí bylo první vystoupení symfonického orchestru vilenského ghetta pod taktovkou Volfa Durmaškina²⁸⁵ dne 18. ledna 1942. Aktivisté *Bundu* a *Poalej Cion* v ghettu rozšířili letáky, vyzývající k bojkotu kulturního programu. V prohlášení se pravilo: „V každém ghettu se člověk může bavit; podpora umění je zajisté záslužným skutkem. Zde však, v truchlivé situaci vilenského ghetta, ve stínu Ponar, kdy ze 76000 Židů zbývá jen 15000, zde, v tuto chvíli, je to neúcta, urážka celého našeho cítění [...] Na hřbitov divadlo nepatří.“ Autoři prohlášení (mezi jinými i H. Kruk) reagovali na vlnu vraždění během podzimních akcí i na čerstvou zprávu o zastřelení Daniela Jochelсона z vilenského ghetta. Pohřeb Jochelсона, který byl Litevci zabit při pokusu ilegálně koupit jídlo mimo ghetto, se změnil v demonstraci proti politice Judenratu a policie.

Judenrat kontroval heslem „Nikdo v ghettu nesmí hladovět“. Podle Kruka bylo během představení vybráno 4000 rublů pro humanitární účely.²⁸⁶ Koncert uvedl Josef Glasmann projevem k uctění památky židovským obětem. Na programu byl Chopinův klavírní koncert g-moll v podání Sonie Rechtdik, sborová četba básně „S'glust zich mir vajnen“ („Je mi do pláče“) od velkého židovského básníka Chaima Nachmana Bialika či vystoupení operní pěvkyně Ljuby Levické.²⁸⁷ Druhý koncert symfonického orchestru o týden později „poctili“ svou návštěvou namol opilí August Hering z vilenského Gestapa a komisař pro židovské otázky při vilenské Bezpečnostní policii Petras Buragas.²⁸⁸

Symfonický orchestr ve vilenském ghettu směl hrát i díla árijských skladatelů – tím se lišil mj. od známého orchestru varšavského. Pořádány byly i jazzové koncerty. Celkem v orchestru působilo asi 30 hudebníků.²⁸⁹ 17. dubna 1942 nařídil Gens registraci všech

---

²⁸⁵ Známy dirigent v předválečném Vilně. Byl zastřelen 18. září 1944 při likvidaci tábora Lagedi B v Estonsku. Podle: Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 263

²⁸⁶ Tamtéž, s. 173 - 176

²⁸⁷ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 106

²⁸⁸ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 183

²⁸⁹ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 226 n.

hudebních nástrojů v ghettu pro účely symfonického orchestru. Během roku 1942 navštívilo jeho vystoupení celkem 42000 diváků.²⁹⁰

V ghettu působily také dva pěvecké sbory – jidiš sbor vedený Avrahamem Slepem²⁹¹ měl kolem 80, hebrejský (řídil jej Volf Durmaškin) pak asi 75 členů. Později vznikl náboženský sbor, jehož první vystoupení se konalo na Chanuka²⁹² roku 5703/1942.²⁹³

Počátek roku 1942 byl ve znamení vzniku profesních organizací kulturních pracovníků, navazujících zčásti na organizace z předválečného období. I zde se projevila „normalizace“ poměrů v ghettu.

18. ledna – v den prvního koncertu symfonického orchestru – byl ustaven Svaz židovských spisovatelů a umělců (*Farejnikung fun literatn un kinstler in Vilner geto*). Mezi zakládajícími členy bylo 20 spisovatelů, 22 herců, 16 hudebníků a 6 malířů.²⁹⁴ Převažovali aktivisté *Bundu* a *Poalej Cion*; předsedou byl 9. února zvolen Zelig Kalmanowicz, místopředsedou Herman Kruk.²⁹⁵ Ve vedení Svazu byl i Avraham Suckever, Hersz Gutgesztalt²⁹⁶, nechyběl ani Josef Glasmann. Svaz poskytoval podporu kulturním činovníkům (mj. pro ně obstarával životně důležité pracovní průkazy), pořádal literárně-kulturní večery věnované židovským dějinám, náboženství a kultuře a vyhlašoval i literární, hudební a malířské soutěže. A. Suckever byl 2. července 1942 oceněn první cenou za dramatickou báseň „*Dos kejver-kind*“ (Dítě hrobu).²⁹⁷ Za literární a novinářskou činnost byl oceněn Hermann Kruk, cenu včetně prémie 3000 rublů však odmítl kvůli arogantnímu jednání

²⁹⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 321

²⁹¹ V předválečném Vilně vedl Slep známý sbor při Vilenské vzdělávací společnosti (*Vilner bildungs-gezelšaft*, Vilbig). V létě 1944 byl zavražděn v táboře v Kiviõli 1 v Estonsku. Podle: Kačerginski, Š.: *Churbn Vilne*, s. 227 n.

²⁹² Osmidenní svátek světél, připomínající obnovu znesvěceného jeruzalémského Chrámu Makabejskými roku 164 př. o. l. Připadá na přelom měsíců kislev a tevet, tj. na konec občanského kalendářního roku.

²⁹³ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 226 n.

²⁹⁴ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 177

²⁹⁵ Tamtéž, s. 198

²⁹⁶ Bundistický předák, uprchlík z Varšavy, vedoucí dílen při Judenratu. Je znám díky své básni „Anno 1941“. Společně se synem byl zavražděn 19. září 1944 při likvidaci tábora Klooga v Estonsku. Podle: Kačerginski, Š.: *Churbn Vilne*, s. 185

²⁹⁷ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 107 n.

policejního šéfa Gense. Téhož dne odešli zástupci Bundu Zelig Kalmanowicz, Hermann Kruk, Hersz Gutgeszalt a herec Max Szadowski z vedení Svazu. Na mimořádné schůzi rozhodlo vedení Bundu o odchodu z vedení všech sociálních institucí v ghettu a o osobním bojkotu Gense. Rozhodnutí Bundu o odchodu z vedení ghetta bylo 5. července staženo.²⁹⁸

10. února 1942 byl v ghettu založen Svaz hudebníků.²⁹⁹

26. dubna 1942 bylo hrou Maxe Broda „Šlomo Molcho“ slavnostně otevřeno divadlo vilenského ghetta. Divadlo pořádalo zvláštní vystoupení a přednášky pro dělníky. O tyto kulturní programy, konané zpravidla po 22. hodině – po ukončení pracovní doby – byl mimořádný zájem.³⁰⁰ Divadlo bývalo označováno za Gensovo „malé Versailles“ – šlo o kulturní zařízení jednoznačně poplatné zájmům a přáním samosprávy ghetta. K vedení scény Němci donutili Israela Segala.³⁰¹ Shiri Gilbertová sleduje na vývoji programu divadla silící tendenci umělců morálně podpořit obyvatle ghetta stále optimističtějšími tématy. Typickým příkladem byla hra neznámého autora „Peše fun Reše“³⁰², jejíž premiéra se konala v červnu 1943, či hra „Mojše helt zich“ (Mojše, drž se) či píseň „Mir lebn ejbik“ s textem Lejba Rosentala,³⁰³ které byly veřejnosti poprvé představeny v průběhu transportů do Estonska, jež znamenaly definitivní konec vilenského ghetta.³⁰⁴

28. března 1943 byla ve foyer divadla otevřena velká výstava uměleckých děl vytvořených v ghettu. Jakov Scher³⁰⁵ vystavoval kresby znázorňující život ve vilenských „malines“. Nadšení sklidily malby Rachel Suckever.³⁰⁶

---

²⁹⁸ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 316 - 320

²⁹⁹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 322

³⁰⁰ Tamtéž, s. 322

³⁰¹ Triendl, M.: Leben in der Abwesenheit, s. 164 n.

³⁰² Peše z Riešě; šlo o příběh dělníka pracujícího v táboře v Riešě u Vilna. O Riešě viz dále, str. 75 nn.

³⁰³ Text na http://www.eussner.net/fundsachen_2005-07-13_17-05-26.html#fundsachen_2005-07-13_17-05-26, stav: 21.3.2007.

³⁰⁴ Gilbert, S.: Music in the Holocaust, s. 90 n. K deportacím do Estonska viz dále, str. 85 - 90.

³⁰⁵ Učitel Scher pokračoval v umělecké činnosti i v pracovním táboře Vaivara v Estonsku, kam byl deportován po likvidaci ghetta a kde roku 1944 zahynul. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 214

³⁰⁶ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 490

V ghettu existovalo i loutkové divadlo „Majdim“, navazující na divadlo založené Aronem Bastomským roku 1933.³⁰⁷ 23. května 1943 bylo v Rūdnikų gatvė 13 otevřeno malé umělecké divadlo nazvané „Di Jogeniš in fas“,³⁰⁸ fungující bez kontroly Judenratu.³⁰⁹

Významnou společenskou roli hrál v ghettu i Klub mládeže, založený 18. července 1942.³¹⁰ Autorem hymny klubu, „Jung himn“ (Hymna mladých) byl Š. Kačerginski (text) a Basje Rubinová (melodie).³¹¹ Klub mládeže pořádal tematické semináře a dílny zaměřené na historii a etnologii. Klub měl i svou dramatickou sekci.³¹² Mladí divadelníci nešetřili kritikou na adresu vedení ghetta. Na Jakova Gense nepokrytě útočily divadelní hry o Josephu Flaviovi („Veřejný soud s Flaviem“, premiéru měla v březnu 1943) a o Herodovi.³¹³ Obě historické postavy byly symbolem ústupnosti cizí kultuře, v současnosti ghetta nalezlo paralelu i autoritářství a klientelismus židovského krále z 1. století př. o l. Vystoupení Klubu mládeže, dominovaného sionisty, bylo satirickou reakcí na oficiální kulturu „ordinovanou“ samosprávou ghetta. Tento postoj se dramaticky lišil od počátečního stanoviska levicových kruhů, pro něž byl každý projev zábavy urážkou obětí. I bundisté jako Herman Kruk ze svých nekompromisních pozic postupně slevili. „Akce“ byly pozastaveny a ukázalo se, že zábava je pro většinu těžce pracujících obyvatel ghetta psychologickou nezbytností.

Mimořádný úspěch měla výstava při příležitosti 16. výročí úmrtí Jehoaše³¹⁴ pořádaná literárním kroužkem při klubu mládeže.³¹⁵ Byla zahájena 16. února 1943.³¹⁶

Vědecký kruh (*Visnšaftlecher krejz*) byl jakousi „Akademií věd“ vilenského ghetta. Zahrnoval sekci matematicko-fyzikální, chemickou (ta spravovala vlastní chemickou

³⁰⁷ Kiefer, Ulrike: *Gesprochenes Jiddisch. Textzeugen einer europäischen jüdischen Kultur*, s. 32

³⁰⁸ Slovní hříčka: „Diogenés v sudu“.

³⁰⁹ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 548; Gilbert, S.: *Music in the Holocaust*, s. 96

³¹⁰ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 212

³¹¹ Gilbert, S.: *Music in the Holocaust*, s. 76

³¹² Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 104

³¹³ Triendl, M.: *Leben in der Abwesenheit*, s. 161

³¹⁴ Jehoaš (jid.: Jehoješ, vlast. jm. Šlomo Blumgarten/Solomon Bloomgarden, 1872 Virbalis – 1927 New York), autor nejslavnějšího moderního jidiš překladu Tóry.

³¹⁵ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 212

³¹⁶ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 462

laboratoř), přírodovědnou, jazykovědnou a filosoficko-sociálněvědní. Posledně jmenovaná sekce organizovala i kursy určené pro širší veřejnost. V čele „Akademie“ stál Zelig Kalmanowicz.³¹⁷

Nábožensko-sionistické hnutí Mizrachi pořádalo přednášky k židovské historii v Jogichesově modlitebně, založené významným vilenským rabínem 1. poloviny 19. století.³¹⁸

Charismatický Gens kolem sebe shromáždil společenství stoupců ve vlastním politickém klubu. Jeho první schůze 15. května 1942 byla tematicky zaměřena na „Národ a lid“, druhá o třináct dní později měla název „Židé a judaismus“.³¹⁹ Gensův klub navštěvoval široký okruh jeho stoupců od revizionistů přes příznivce Bundu po komunisty. Postoj ke Gensovi na jedné straně a k opozičním, resp. odbojovým skupinám na straně druhé, byl stále více rozhodujícím dělítkem mezi skupinami obyvatel ghetta – do značné míry tím byly překonány ideologické rozbroje z let předválečných. Gensova taktika přežití měla i jinou stránku než obvykle zdůrazňované handlování s lidskými životy a „ideologii práce“ zaměřenou na německé pány. S ohledem na očekávané účtování po konci války udržoval dobré styky s komunisty v ghettu.

7. Židovská výchova

K polarizaci jiného typu došlo v oblasti vzdělávání. 10. března 1942 vytvořili bundisté „veřejný výbor“ na podporu školství. Proti jidišistickému Bundu, který ovládal školskou politiku ghetta, se zformovala sionistická společnost „Brit Ivrit“ (Hebrejská smlouva) propagující výuku hebrejštiny. Judenrat nakonec přiměl Griszu Jaszúnského (Bund), který měl vzdělávací politiku na starosti, aby věci výchovy konzultoval s Josefem Glasmannem (Betar). Ten měl společně s Grigorijem Guchmanem na starosti kulturní oddělení Judenratu. Jaszúnski pak 27. dubna 1942 složil funkci. Po červencovém „puči“ pověřil Gens

³¹⁷ Suckever, A.: Vilner geto, s. 108

³¹⁸ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 263

³¹⁹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 290

Jaszuňského vedením oddělení vzdělávání a kultury v očividné snaze získat podporu Bundu pro svou politiku.³²⁰

V podmínkách ghetta byl vytvořen fungující školský systém; nadaným žákům přiděloval Judenrat stipendia. Existovaly dvě mateřské školy pro děti od tří do šesti let (byly otevřeny pro děti, jejichž oba rodiče pracovali mimo ghetto) a čtyři školy základní, z toho jedna mimo ghetto v prostorách továrny Kailis.³²¹ Na jaře 1942 vzniklo v ghettu gymnázium. A. Suckever uvádí, že šlo o ústav s velmi přísnou disciplínou, který navštěvovalo asi 150 studentů. Na gymnáziu probíhala výuka jidiš, hebrejštiny, angličtiny, latiny, židovských dějin, zeměpisu, matematiky, fyziky, chemie, kreslení i gymnastiky.³²² V srpnu 1942 byla na školách zavedena nepovinná výuka náboženství. Kulturní oddělení ovládané sekularistickým Bundem Gense neúspěšně žádalo o úplné vyškrtnutí náboženství z osnov.³²³

Gymnázium vedené Mirou Bernstein³²⁴ vzniklo ve 2. ghettu – ze 130 studentů přežilo likvidaci Malého ghetta celkem sedm. Ti spolu s ředitelkou odešli do Velkého ghetta.

Šestiměsíční výuční kursy pro elektrotechniky a zámečníky poskytovalo ve vilenském ghettu Technikum vedené Matwiejem Schreiberem, navazující na tradici meziválečné technické školy „Art“. V ghettu existovala i umělecká škola, škola rytmiky a plastiky vedená Ninou Gerstein a škola dramatická.³²⁵

V ghettu existovala i možnost náboženského vzdělání. Vedle *chederu*³²⁶ zde fungovaly i dvě *ješivy*.³²⁷ První z nich, pojmenovanou po Chajimovi Ojzeru Grodzenském, věhlasném vrchním rabínovi v předválečném Vilně, vedl Jicchak Karniks jako *roš ha-ješiva*.³²⁸ Druhou,

---

³²⁰ Tamtéž, s. 325

³²¹ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 79

³²² Suckever, A.: Vilner geto, s. 103

³²³ Trunk, I.: Judenrat, s. 212

³²⁴ Komunistka M. Bernstein byla původně ředitelkou reálného gymnázia v Vilně.

³²⁵ Suckever, A.: Vilner geto, s. 101 - 105

³²⁶ Náboženská základní škola.

³²⁷ Náboženské akademie.

³²⁸ Hlava náboženské akademie.

tzv. malou ješivu pro mladší žáky vedl Aron Berek.³²⁹ Na ješivách studovalo celkem asi 200 *bocherim*.³³⁰

Na 100 žáků navštěvovalo hudební školu s hodinami klavíru, houslí a zpěvu. Ta odchovala i geniální hudebníky – dvanáctiletého pianistu a skladatele Alika Wolkowiského či jedenáctiletou houslistku Diniu Beniakovskou.

V ghettu existovaly dva internáty.³³¹ 8. března 1942 byl v ghettu otevřen sirotčinec.³³²

A. Suckever odhaduje, že koncem roku 1942 ve vilenském ghettu studovalo až 1800 mladých lidí, tj. asi dvě třetiny dětí ve školním věku.³³³ 28. dubna 1943 zavedl Gens dokonce povinnou školní docházku.³³⁴ 16. května 1943 oznamoval přitom věstník „Geto jedies“: „snížili jsme věk pro ukončení školní docházky na 13 let. Vezmeme jim jejich učení, jejich učitele, jejich dětství, a vrhneme je do tvrdého života“.³³⁵

Výrazný sociální problém představovaly gangy dětí ve věku 9 – 15 let, žijící bez rodičů i přístupu ke vzdělání. Podle Hermana Kruka se jednalo o zhruba 40 dětí.³³⁶ K řešení svízelné situace vytvořil Gens v březnu 1942 úřad pro dohled nad dětmi. Jeho zástupce ve vedení policie ghetta Josef Muszkat pak v květnu 1942 založil Transportní brigádu pro bezprizorné děti. „Muškátýři“ zajišťovali přepravu potravin ze sídla Judenratu do jednotlivých kuchyní a jiných sociálních zařízení v ghettu; za svou práci byli placeni. 22. srpna 1942 byla otevřena nová ubytovna pro mladé „brigádníky“.³³⁷ Ta byla zřízena v bývalé Eljašbergově modlitebně v Ligoninès gatvě 1. Hermann Kruk si o dětském domově poznamenal: „co s modlitebnou neudělali bolševici, udělali Židé z ghetta“.³³⁸

---

³²⁹ Suckever, A.: Vilner geto, s. 105

³³⁰ Studentů ješivy. Podle: Triendl, M.: Leben in der Abwesenheit, s. 162

³³¹ Suckever, A.: Vilner geto, s. 105

³³² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 319

³³³ Suckever, A.: Vilner geto, s. 102

³³⁴ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 528

³³⁵ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 337

³³⁶ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 225

³³⁷ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 319 n.

³³⁸ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 228

Do závěrečného období historie vilenského ghetta spadá zásadní ideologický konflikt o podobu židovské identity, který se měl odehrát právě na poli vzdělávací politiky. Mezi Bundem a sionisty se po měsíce vlekl spor o podobu školních osnov. 12. dubna 1943 propustil Gens vedoucího vzdělávacího a kulturního oddělení Griszu Jaszuckého a nahradil jej dr. Lvem Bernsteinem.³³⁹ Ten 29. dubna svolal schůzi učitelů působících v ghettu, jimž předložil svůj „reformní program pro školy“.³⁴⁰ Cílem Bernsteina, který pocházel z Klaipėdy³⁴¹ a za sovětské okupace působil jako profesor lidové univerzity ve Vilně, byla hebraizace ghetta. Podle Bernsteinova programu byla hebrejšтина na základních školách zavedena jako povinný jazyk již od 1. tříd. Ve výuce dějepisu měl být výklad židovské historie rozšířen na úkor dějin obecných, zvláštní důraz měl být kladen i na geografii Palestiny.³⁴² Koncem června byl Bernstein ve funkci nahrazen Israelem Dimantmanem.³⁴³ Učitel hebrejštiny pocházející z Kovna a představitel společnosti „Brit Ivrit“ pokračoval v procesu „hebraizace“ zahájeném jeho předchůdcem.³⁴⁴ V závěru existence ghetta se tak ve sféře vzdělávání definitivně prosadila dominance sionistů. Vilno jako hlavní město jidiš kultury bylo jednou pro vždy ztraceno.

8. Spor o sociální politiku

I ve vilenském ghettu byla sociální politika židovské samosprávy polem pro vášnivé politické boje. Na rozdíl od varšavského ghetta však sociální politika nikdy nebyla ústředním bodem kritiky vůči Judenratu. Ve Vilně, které prošlo rokem sovětské moci s vyvlastňováním a deportacemi, jež nejsilněji postihly židovské vyšší vrstvy, neexistovaly tak hříšné sociální

---

³³⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 326

³⁴⁰ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 542

³⁴¹ Klaipėda (Memel), která byla od roku 1923 autonomní součástí litevského státu, byla 22. března 1939 připojena ke Třetí říši. Její židovské obyvatelstvo pak masově přechalo na Litvu.

³⁴² Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 525

³⁴³ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 326 n.

³⁴⁴ Při likvidaci ghetta byl Israel Dimantman poslán do Estonska a odtud do koncentračního tábora Stutthof, kde zahynul. Podle: Kačerginski, Š.: *Churban Vilne*, s. 186 n.

propasti, jako ve Varšavě, kde mohli kameramani Goebbelsova ministerstva propagandy natáčet hladem umírající žebráky před výlohami luxusních restaurací.

I ve vilenském ghettu existovaly skupiny, které přišly k rychlému bohatství a byly tak zdrojem opovržení pro většinu obyvatel. Šlo zejména o skupinu bývalých portýrů, kteří pašovali potraviny z armádních skladů a distribuovali je v ghettu. V ghettu byli označováni jako „*štarke*“. Jinou skupinou zbohatlíků, využívající kontaktů mimo ghetto, byli kominíci; před válkou bylo kominictví ve Vilně téměř čistě židovským řemeslem.³⁴⁵

Velkou moc měli v ghettu šefové pracovních brigád. Mnozí dokázali využívat svých kontaktů ve vedení ghetta, a především mezi Litevci a Němci (brigadýři museli ovládat jazyk svých zaměstnavatelů), ke zlepšení životních podmínek „svých“ dělníků. Úplatky se jim podařilo zachránit nejednoho z dělníků před jistou smrtí v Paneriai. Politicky podporovala většina brigadýrů Jakova Gense v jeho sporech s opozičními skupinami v ghettu. Jejich finanční síla a kontakty z nich však vytvářely oligarchickou skupinu, jíž se Gens do jisté míry právem obával. Nejkřiklavějším případem korupce v ghettu byl brigadýr krejčovské dílny v ghettu Weisskopf, označovaný jako „král ghetta“. Svého majetku používal k podpoře sociálně slabých i kulturního života. V květnu 1942 se Weisskopf dostal do sporu s Gensem, když se za zády faktického vládce ghetta dohodl s ubytovatelem wehrmachtu na velké zakázce – opravě uniforem. Gens nařídil u Weisskopfa domovní prohlídku, při čemž byl nalezen v ghettu zakázaný alkohol a dále propašovaná mouka. Weisskopf byl zatčen a po čtyřech dnech propuštěn.³⁴⁶ 24. června 1943 byl společně se 16 dalšími Židy zastřelen v Paneriai.³⁴⁷

27. ledna 1942 oznámil Gens brigadýrům důvěrně, že jim dovoluje nosit do ghetta „omezené množství potravin“. Toto rozhodnutí stáhl po Murerově inspekci v ghettu 5.

³⁴⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 307

³⁴⁶ Tamtéž, s. 299 n.

³⁴⁷ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 572

února.³⁴⁸ V červnu 1942 našel Murer v ghettu větší množství alkoholu určené pro luxusní restaurace v ghettu. Gensovi se podařilo Murera odradit od jeho záměru postřílet za trest 100 Židů, zároveň však nechal šéf policie ghetta restaurace zavřít. Židovská policie zasahovala proti nepoctivým obchodníkům – zatčeni byli pekaři, kteří prodávali chléb draž než za stanovenou cenu 7,77 rublů za gram.³⁴⁹

V říjnu 1941 vznikl z iniciativy Bundu Veřejný výbor pro sociální péči. V lednu 1942 převzala jeho vedení výboru aliance sionistů a komunistů. Mezi členy prezidia bylo nyní po třech členech za Bund, sionisty a komunisty a dále po jednom pro esery i pro ortodoxní nesionistickou *Agudas Jisroel*. Když byl 21. ledna předsedou výboru zvolen sionista S. Milkanowicki, odešli bundisté z prezidia.³⁵⁰ Výbor získával finanční příspěvky zčásti přímo od Judenratu, zčásti z progresivní daně z příjmu, vybírané prostřednictvím vstupenek na veřejné kulturní akce.³⁵¹ Na výbor šlo 40 % z výnosu kulturních akcí. Finanční podporu poskytoval výbor dětskému domovu, dětské kuchyni a starobinci v ghettu, stejně jako pedagogickým a kulturním pracovníkům, kteří odmítali žádat o podporu přímo Judenrat.³⁵² I. Trunk uvádí, že zatímco v 1. polovině roku 1942 vydal výbor 75480 RM 5302 lidem, ve 2. polovině roku to bylo již 90434 RM vyplacených 900 potřebným.³⁵³ Podle Trunka vyplácel v polovině roku 1942 Judenrat, Veřejný výbor pro sociální péči, Svaz spisovatelů a umělců a Svaz učitelů sociální podporu celkem 7918 osobám, což odpovídá asi 35 % obyvatel ghetta.³⁵⁴ Zatímco v lednu 1942 šlo na sociální péči 16,3 % výdajů Judenratu, bylo to v červnu téhož roku již 31,6 %.³⁵⁵

---

³⁴⁸ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 304

³⁴⁹ Tamtéž, s. 308

³⁵⁰ Tamtéž, s. 312 n.

³⁵¹ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 348

³⁵² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 314

³⁵³ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 348

³⁵⁴ Tamtéž, s. 126

³⁵⁵ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 481

17. listopadu 1942 jmenoval Gens do prezídia Veřejného výboru pro sociální péči tři brigády a torpédoval tak jeho činnost.³⁵⁶ Na jaře 1943 byla veškerá charitativní činnost převedena přímo na židovskou samosprávu – ta převzala také příjmy z „vnitřní daně“.³⁵⁷

Od léta 1942 byla z nařízení starosty Vilna Dabulevičiuse od obyvatel města – včetně Židů – vybírána daň z hlavy. V ghettu ji podle J. Arada platilo nejvýše 8716 lidí.³⁵⁸

V ghettu fungovalo pět lidových kuchyní – z toho jedna dětská a jiná určená pro ortodoxní Židy.³⁵⁹ Ta byla mléčná – do ghetta se legálně dostávalo jen koňské maso.³⁶⁰

Komunisté a bundisté iniciovali vznik Výboru zaměstnanců Judenratu. Ten adresoval na jaře 1942 Friedovi petici za zvýšení výplat. Mezi zaměstnanci samosprávy existovalo šest příjmových kategorií – od 280 do 687 rublů. 27. června si Gens zástupce výboru pozval do své kanceláře a sdělil jim, že nemají právo stěžovat si na způsob přerozdělování a pokud s kritikou nepřestanou, budou posláni do pracovních táborů mimo ghetto. Ústřední výbor Bundu v ghettu pak 4. července rozhodl Gense osobně bojkotovat, své rozhodnutí však následujícího dne zrušil.

Doslova otázkou života a smrti byla pro celé ghetto hrozba tyfu. Murer dal Gensovi jasně najevo, že pokud mezi částí obyvatel ghetta propukne epidemie, budou zabiti všichni. V ghettu byli lidé nakaženi tyfem ještě z dob velké epidemie v dubnu 1941, která postihla až 9000 ze 200000 obyvatel města. Podle MUDr. Abrahama Wajnryba, ředitele oddělení infekčních chorob v nemocnici ghetta³⁶¹, bylo v ghettu nakaženo asi 500 osob.³⁶² Koncem roku 1941 bylo přitom zastaveno vydávání léků Židům.³⁶³ Epidemii se podařilo zvládnout až

---

³⁵⁶ Tamtéž, s. 333

³⁵⁷ Trunk, I.: Judenrat, s. 348

³⁵⁸ Muži ve věku 20 – 50 let odváděli 15 RM, ženy ve věku 20 – 40 let 10, lidé ve věkovém rozmezí od 18 do 20 let a dále muži od 50 do 60, resp. ženy od 40 do 60 let pak 8 RM. Práce neschopní lidé platili daň o 40 – 60 % nižší. O 15 % byla daň redukována rodičům dětí do 16 let věku. Podle: Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 295.

³⁵⁹ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 244 n.

³⁶⁰ Tamtéž, s. 139

³⁶¹ Narodil se roku 1912 v Kielcích; po válce se usadil v Sydney, kde roku 1993 zemřel.

³⁶² Wajnryb, A.: *Arzt im Ghetto Wilna*, s. 152

³⁶³ Tamtéž, s. 157

po 16 měsících.³⁶⁴ I lékaři ve Vilně byli dotlačeni k rozhodnutím, která některé udržovala při životě a jiné odsuzovala k smrti. Nejdrastičtější byla situace pacientů závislých na inzulinových injekcích. Množství inzulinu, které v ghettu zbylo, vystačovalo jen na nemnoho dní pro všechny pacienty, kteří by po jeho dojití s jistotou zemřeli. Dr. Wajnryb se rozhodl podávat inzulin jen omezenému počtu lidí – všichni přežili. Wajnryb k tomu napsal: „Náboženský a morální postoj, podle něhož nemá nikdo právo rozhodovat o životě a smrti jiných, je spravedlivý a čestný jen ve světě, v němž spravedlnost a čest existují.“³⁶⁵

Ve druhé polovině roku 1942 rozhodla německá správa o zvýšení přídělů pro židovské dělníky na úroveň nežidů, což představovalo zvýšení o polovinu.³⁶⁶ Gensovi se tím dostalo velkého zadostiučinění – tento krok dával zdánlivě za pravdu jeho „ideologii práce“. Zvýšení mezd německou správou v listopadu 1942 bylo naproti tomu pouhým blufem – spojeno bylo s prodloužením pracovní doby z 8 na 10 hodin, polovinu ze slíbených mezd si přitom přivlastnili Hingst s Murerem.³⁶⁷

Gensovou iniciativou byl vznik Výboru pro zimní pomoc v říjnu 1942. Za několik dní se podařilo vybrat 10000 kusů oblečení a 80000 rublů pro chudé obyvatele ghetta.³⁶⁸

9. Puč v ghettu

Svou kontrolu veřejného života Gens utužil po „puči“, kdy převzal funkci staršího (doslova: „představitel ghetta a policejní šéf ve Vilně“ – *Ghettovorsteher und Polizeichef in Wilna*).³⁶⁹

Již Murerovy „Směrnice pro fungování židovské policie“ z 29. dubna 1942 se ani slovem nezmiňovaly o existenci Judenratu a Gensovi tak přiznávaly neomezenou moc nad

---

³⁶⁴ Tamtéž, s. 152

³⁶⁵ Tamtéž, s. 161 n.

³⁶⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 301 nn.

³⁶⁷ Tamtéž, s. 334 n.

³⁶⁸ Tamtéž, s. 314

³⁶⁹ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 12

ghettem.³⁷⁰ 11. července 1942 pak Hingst rozpustil Friedův Judenrat. Gens předstoupil před obyvatele s projevem, v němž oznámil, že přebírá vedení ghetta. Jakovu Gensovi sekundovali zástupci Anatol Fried (pro administrativu) a Saul („Salek“) Dessler (pro policejní věci).³⁷¹ Nástup Desslera, jehož spolupráce s Gestapem byla v ghettu veřejným tajemstvím, podnítila Josefa Glasmanna k odchodu z policie ghetta.³⁷² Spojení vůdčího postavení v odbojové organizaci s oficiální funkcí bylo již neúnosné. Až do událostí v Ošmjaně v říjnu 1942 (viz str. 75) zůstával nicméně Glasmann aktivní v čele bytového úřadu v samosprávě ghetta.

Likvidací Judenratu byl odstraněn demokratický a pluralitní prvek ve správě ghetta. Diktátorská moc Jakova Gense měla v prostředí židovských ghett v nacisty okupované Evropě jedinou analogii – vládu Chaima Rumkowského v ghettu lodžském.³⁷³ Jednotlivé oblasti správy měly na starosti úřady pod vedením Grigorije Guchmana (technický úřad), Josefa Glasmanna (bytový úřad), Szabtaje Milkanowického (zdravotnictví), Benjamina Srolowicze (sociální věci), Griszi Jaszuňského (vzdělávání a kultura), Chaima Tropida (výživa), Joela Fischmanna (řemesla), Mariana Nisbauma (pracovní úřad) a Avrahama Notese³⁷⁴ (obecné).

Po převzetí nejvyššího úřadu vyhasil Gens v ghettu amnestii. Podařilo se mu také vyprosit na oblastním komisaři Hingstovi propuštění části židovských vězňů z vězení Lukiškės a jejich návrat do ghetta.³⁷⁵ V den „puče“ bylo na dvoře Judenratu otevřeno hřiště Sportovního klubu.³⁷⁶ 29. září se zde konala „malá olympiáda“ spojená s mistrovstvím ghetta ve fotbalu, basketbalu, volejbalu a tenisu.³⁷⁷ Němci Gensovi nahráli rozhodnutím o rozšíření ghetta o 3600 m², realizovaným v září 1942.³⁷⁸

---

³⁷⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 289

³⁷¹ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 97

³⁷² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 326

³⁷³ Rumkowski byl roku 1944 spolu s většinou obyvatel ghetta deportován do Osvětimi, kde zahynul.

³⁷⁴ Zahynul v jednom z pracovních táborů v Estonsku. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 254

³⁷⁵ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 97 n.

³⁷⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 328

³⁷⁷ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 369

³⁷⁸ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 331

Charismatický a pohledný Gens byl jako „muž silné ruky“ protipólem neoblíbeného Anatola Frieda, asimilovaného Žida a jednoho z nejbohatších obyvatel předválečného Vilna. Tomu nepřidaly na popularitě arogantní projevy moci – na Hingstovi mj. neúspěšně žádal, aby na rozdíl od ostatních obyvatel ghetta směl chodit po chodníku a nemusel nosit židovskou hvězdu.³⁷⁹ Hlava ghetta – *Obmann* Fried si mezi obyvatelstvem vysloužil rusko-německou přezdívku „Jobmann“.³⁸⁰

24. srpna 1942 zahájil Gens vydávání Věstníku ghetta (*Geto jodies*). Šéfredaktorem Gensova týdeníku byl sionistický spisovatel, dr. Cmach Feldstein.³⁸¹ Až do likvidace ghetta vyšlo celkem 52 čísel věstníku.³⁸²

V listopadu 1942 jmenoval Gens sedmičlennou Radu brigádýrů a do jejího čela dosadil Davida Kaplana-Kaplińského, dřívějšího předsedu Společnosti přátel YIVO.³⁸³

10. Gens a FPO: mezi důvěrností a konfrontací

Vztahy mezi Gensem jako vládcem ghetta a odbojovou organizací, které byly zprvu korektní, se výrazně změnily v důsledku událostí v Ošmjaně z října 1942, jež patří k nejdrastičtějším kapitolám v židovských dějinách.

Od prosince 1941 nedošlo ve Vilně k vyhlazovacím akcím většího rozsahu.³⁸⁴ K bdělosti nabádala FPO, jež byla v kontaktu se židovským odbojem ve Varšavě. Tak, jako se předchozího roku do varšavského ghetta dostávaly zprávy o Paneriai, byli vilenští Židé informováni o deportacích do Treblinky, kde byla vyhlazena většina půlmilionové varšavské židovské populace.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 285

³⁸⁰ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 234

³⁸¹ Feldstein působil v meziválečném období jako ředitel hebrejského gymnázia v Kovně. Po likvidaci vilenského ghetta byl deportován do Estonska a odtud roku 1944 do Říše. Zahynul roku 1945 v koncentračním táboře Dautmergen v Alsasku. Podle: Kačerginski, Š.: *Churbn Vilne*, s. 205

³⁸² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 363

³⁸³ Tamtéž, s. 332. Po likvidaci byl se synem deportován do Estonska. Oba zahynuli v prosinci 1944 v koncentračním táboře Schönberg v Německu. Podle: Kačerginski, Š.: *Churbn Vilne*, s. 255 n.

³⁸⁴ V březnu 1942 bylo v Paneriai zastřeleno 73 lidí. Jednalo se z velké části o tresty za pašování jídla a jiné delikty. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 306

Gensova politika, umožňující přežít určitému počtu lidí na úkor ostatních, se poprvé projevila ještě před „pučem“ v červenci 1942. 17. června Němci po Gensovi žádali vydat 500 dětí z ghetta. Gensovi se podařilo vyjednat, že místo nich vydá „jen“ 100 starých, slabých a nemocných lidí. V brzkých ranních hodinách 18. června odvezla židovská policie schválený počet nevinných, bezbranných lidí do vězení ghetta. 80 z nich pak „doprovodila“ do bývalého židovského letního tábora v Antokolu a nalhala jim, že je tam navštíví komise Mezinárodního Červeného kříže.³⁸⁵ 23. července byla do Antokolu pozvána zahraniční delegace³⁸⁶, aby staré lidi vyfotografovala.³⁸⁷ 24. července přednesl Gens před šéfy pracovních kolon silácký projev, v němž si stanovil, že dokud řídí ghetto on, budou děti v bezpečí; vydávání budou prý jen „závislí lidé“. Osmdesát „závislých lidí“ bylo 27. července povražděno v Paneriai.³⁸⁸ O deset měsíců později přihlížel Gens deportaci tisíců dětí do plynových komor.

V březnu 1942 byly okrajové oblasti *Generalbezirku Weißrußland* připojeny ke *Generalbezirku Litauen*. V září 1942 byl Gens pověřen ustavením židovské samosprávy v těchto oblastech. Za tímto účelem měly být do Ošmjan – největšího sídla na k Litvě připojeném území – vyslány jednotky policie ghetta.³⁸⁹ O celé záležitosti byli předem informováni jen tři lidé v ghettu: Gens, šéf policie ghetta a agent Gestapa Dessler a sekretářka policie Miriam Ganiądzka.³⁹⁰ Ta získala důvodné podezření, že se proti venkovským Židům chystá „akce“ a informovala vedení FPO, jejíž členkou byla. FPO pak do Ošmjan vyslala Lizu Magun,³⁹¹ která vlastnila árijské doklady. Nikdo z ošmjanských Židů jejímu varování

³⁸⁵ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 99 n.

³⁸⁶ Zdroj její původ nespécifikuje, lze soudit, že šlo o novináře ze Španělska, evt. Itálie.

³⁸⁷ Suckever, A.: Vilner geto, s. 83

³⁸⁸ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 101

³⁸⁹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 341 n.

³⁹⁰ V lednu 1944 byla Ganiądzka umučena příslušníky Armie krajowe – organizace polského „demokratického“ odboje, když se pokoušela navázat spojení mezi sovětskými partyzány v lesích s litevským protinacistickým odbojem. Platila za nejkrásnější dívku ve vilenském ghettu. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 296 n.

³⁹¹ V červnu 1943 byla pětadvacetiletá Liza zatčena, když žádala o nové „árijské“ doklady místo starých, jejichž platnost vypršela. Byla zavražděna v Paneriai. Na její památku určila FPO jako signál pro mobilizaci heslo „Lize ruft“ – „Liza volá“. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 302 n.

neuvěřil. Mise Lizy Magun je klíčovým bodem v historii FPO: ta se zde poprvé pokusila zkřížit Gensovy plány.³⁹²

Policisté na místě obdrželi tmavomodré uniformy litevské pomocné policie s čepicemi, na něž museli připevnit žluté Davidovy hvězdy. Ze zhruba 4000 Židů z Ošmjan a okolí museli židovští policisté vybrat 1500 osob neschopných práce, určených k likvidaci.³⁹³ Gensovi, který uplatil Weiße, se na poslední chvíli podařilo kvótu snížit na 406. Tyto lidi pak 19. října 1942 postříleli příslušníci policie vilenského ghetta.³⁹⁴ V čele celé akce stál Dessler, brutální strážce Meir Levas a Natan Ring, zastřelený později členy FPO (jeho milenkou byla Miriam Ganiądzka). Pro tyto policejní hodnostáře znamenala akce proti venkovským Židům možnost značného obohacení. Manželky Desslera a Levase se nestyděly chodit po ghettu v oblečení žen zavražděných v Ošmjaně. Policista Izak (Ajzik) Auerbach se během akce nervově zhroutil.³⁹⁵

Hermann Kruk připomíná mezi židovskými policisty, kteří vedli lidi na smrt, i Moše Brauseho.³⁹⁶ Brause, bývalý důstojník litevské armády, byl zapojen do první diverzní akce FPO v červnu 1942. Jako příslušníkovi židovské policie se mu podařilo od brány ghetta eskortovat Witku Kempnerovou a Izaka Mackiewiczze.³⁹⁷ Ti pak u běloruské Vilejky vyhodili do vzduchu vlak, při čemž zahynulo přes 200 německých vojáků a ještě větší počet byl zraněn.³⁹⁸ Dvaadvacetiletý Hirš Glik napsal o sabotážní akci báseň „Štil, di nacht iz ojsgešternt“ (Ticho, je hvězdná noc).³⁹⁹

Na 27. října 1942 svolal Gens schůzi vedoucích osobností ghetta. Zúčastnili se jí i Salek Dessler, Szabtaj Milkanowicki, Anatol Fried, Joel Fischman nebo Zelig Kalmanowicz. Projev dokázal, že Gens je již na straně řeky, odkud není návratu. Řekl zde mj.:

³⁹² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 347

³⁹³ Tamtéž, s. 342

³⁹⁴ Tamtéž, s. 347

³⁹⁵ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 388 n.

³⁹⁶ Tamtéž, s. 400

³⁹⁷ Komunista Mackiewicz padl v řadách partyzánů v srpnu 1943. Podle: Kačerginski, Š.: Churbn Vilne, s. 305.

³⁹⁸ Kowalski, I.: A Secret Press in Nazi Europe, s. 115 n.

³⁹⁹ Gilbert, S.: Music in the Holocaust, s. 75

„Přátelé, pozval jsem vás dnes, abych vám řekl, o jedné z nejstrašnějších tragédií v židovských dějinách – když Židé vedou Židy na smrt. [...] Je mi dnes líto, že jsme nebyli přítomni během akce v Kiemeliškách a Bystrici.⁴⁰⁰ Všichni Židé bez výjimky tam byli během minulého týdne zastřeleni. Dva Židé ze Švenčionysu ke mně dnes přišli a požádali mne, abych zachránil Židy ze Švenčionysu, Vidzy⁴⁰¹ a jiných městeček v okolí [...] Nechci si ušpinit ruce a posílat své policisty, aby dělali tuto zavrženíhodnou práci. Říkám vám však dnes, že mou povinností je ušpinit si ruce, když židovský národ prochází svým nejhroznějším obdobím. Ve chvíli, kdy je pět milionů po smrti [sic!], jsme povinni zachránit silné a mladé [...] a nehrát si se sentimentem [...] To je [...] názor naší policie: zachránit, co se dá, bez ohledu na naše dobré jméno a na naše osobní zkušenosti. [...] Bolest bychom měli cítit, až opustíme ghetto. Dnes chceme být silní. Věřící ať řeknou: Všemohoucí nám pomůže. Nevěřící ať řekne, že Duch společnosti a židovského patriotismu mu pomůže to všechno přežít a vyjít z ghetta jako člověku, pro velkou budoucnost židovského národa“.⁴⁰²

Svůj projev se Gens pokusil uzavřít energicky:

„Beru na sebe zodpovědnost za [tuto] akci. Nechci žádné diskuse – nikdo nemá právo diskutovat o tom, co jsem udělal nebo co udělám [...] Pokud se stane, že bude policie muset znovu vyjet a já uznám, že je to pro obecné dobro, pak půjdeme!“⁴⁰³

„Jít“ měl Gens a jiné významné osobnosti ghetta 1. listopadu do Švenčionysu, kde bylo vytvářeno ghetto. Josef Glasmann se na jakýchkoli aktivitách vilenské židovské samosprávy souvisejících s venkovskými Židy odmítl podílet. 31. října byl zatčen židovskou policií; 5. listopadu byl pak propuštěn nejen z vězení (po setkání mezi Gensem a komunistickými představiteli FPO Wittenbergem a Hanou Borowskou), ale i z funkce v samosprávě ghetta. Gens pak nechal Glasmana odvézt do pracovního tábora v Keturiasdešimt Totorių. 16.

---

⁴⁰⁰ Rovněž lokality na území Běloruska, připojené ke *Generalbezirku Litauen*.

⁴⁰¹ Viz předchozí pozn.

⁴⁰² Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 342 - 345

⁴⁰³ Tamtéž, s. 346

listopadu následovalo zatčení 7 Glasmannových nejuzších spolupracovníků z vilenského Betaru, mj. i výše zmiňovaného policisty Auerbacha. O dva dny později je do vězení ghetta na Lidos gatvė následoval i Josef Glasmann.⁴⁰⁴ Glasmann a Auerbach byli propuštěni 5. prosince.⁴⁰⁵

I po hrůzných událostech v Ošmjanech byl Gens přesvědčen o správnosti své politiky – udržování mladých lidí při životě mělo sloužit cíli zvyšovat pracovní produktivitu a zároveň obranyschopnost obyvatelstva pro případnou krizovou situaci. O svých kritikách hovořil „představitel ghetta“ jako o „páchnoucí inteligenci“. Jak si poznamenal Herman Kruk, „[n]ejvětší tragédií bylo, že se veřejné mínění do značné míry shodovalo s Gensovým postojem.“⁴⁰⁶ Mnozí se dokázali ztotožnit se sociálně-darwinistickou „ideologií práce“; zastavení „akcí“ proti mladým a práceschopným lidem a efektivnější vykořisťování židovských pracovních sil dávalo strategii „Arbeit macht frei“ zdánlivě za pravdu.

Nezhojitelnou ránu však utřžila Gensova politika na přelomu března a dubna 1943, kdy byla likvidována ghetta v pohraniční zóně – ve Švenčionysu, Ošmjanech, Mikališkės a Salosu. Policie vilenského ghetta rozhodla, že do Vilna budou deportováni členové Judenratů a kvalifikovaní dělníci s rodinami, zatímco zbytek obyvatel bude odsunut do ghetta v Kovně. V první fázi ve dnech 26. března až 2. dubna přišlo do Vilna 1250 lidí, dalších 1459 Židů z Ošmjan skončilo v pracovních táborech Zasliai, Žiežmariai, Kėnė a Naujoji Vilnii. Ve dnech 3. – 4. dubna pak probíhaly transporty Židů z Ošmjan, Mikališkės, Salosu (ze saloského nádraží) i Švenčionysu do přestupní stanice ve Vilně. Tam jejich řady rozšířilo asi 340 lidí z vilenského ghetta, kteří uposlechli výzvy určené lidem s příbuznými v kovenském ghettu a uprchlíkům z jiných ghatt, aby se připojili k deportaci do Kovna. S nimi odjel i Gens a skupina židovských policistů.⁴⁰⁷ Krátce za Vilnem nastalo drsné vystřízlivění. Vlak určený

---

⁴⁰⁴ Tamtéž, s. 348 n.

⁴⁰⁵ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 422

⁴⁰⁶ Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 347 n.

⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 359 n.

do Kovna zamířil do Paneriai. Vagón s Gensem a policisty byl těsně před masakrem odpojen a cestující odvedeni na vilenské Gestapo. „Diktátor ghetta“ teprve nyní pochopil, jakou váhu mají sliby dané Němcům. Gens byl včas varován: polský železničář upozornil správu ghetta na to, že vlak je vybaven zcela nedostatečným množstvím uhlí a oleje na cestu do Kovna. Gens však uvěřil dopisu signovanému úředníkem Müllerem z kovenského Gestapa, který kolegy ve Vilně žádal o 5000 židovských dělníků.⁴⁰⁸ Gensovi se 5. dubna v brzkých ranních hodinách podařilo na Gestapu „vymodlit“, aby dva ze švenčionyských vagónů, v nichž přijeli příslušníci Judenratu s rodinami, zůstaly ve Vilně.⁴⁰⁹

V Paneriai bylo 5. dubna 1943 zavražděno na 5000 Židů z litevsko-běloruského pomezí. Přibližně 100 katů z 1. litevského policejního praporu velelo celkem 10 příslušníků německé Bezpečnostní policie a SD.⁴¹⁰ Na rozdíl od akcí na podzim 1941 kladly oběti největší masové vraždy v Paneriai zoufalý odpor: jednalo se vesměs o mladé, praceschopné lidi a prolhanost Němců pro ně byla stejným šokem, jako pro Gense. Podle zprávy KdS pro Litvu byl při akci ubodán jeden příslušník německé Bezpečnostní policie a zastřelen jeden litevský policista; desítkám lidí se zdařil útěk. Němci pak v ghettu nařídili registraci lidí příchozích po 5. dubnu. Nařízení bylo záhy zrušeno, aby bylo v květnu obnoveno; Gens pak místo požadovaných uprchlíků z Paneriai vydal Němcům 7 starých lidí a invalidů.⁴¹¹ Ani pod vlivem bezprostřední hrůzy z poslední akce neopustil Gens svou chimérickou představu, že „mladí a silní přežijí“. Ve spleti zájmů jednotlivých složek německé moci se již nebylo možno orientovat. V březnu 1943 žádal wehrmacht v Kovně na práci 600 Židů; poptávka po židovské otrocké práci byla i v Šavlích. Oddělení práce v samosprávě vilenského ghetta muselo přitom

---

⁴⁰⁸ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 141

⁴⁰⁹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 361

⁴¹⁰ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 142

⁴¹¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 362

Gebietskommissariat Vilna-Land požádat o 100 dělníků, aby nahradilo lidí povražděné v Paneriai.⁴¹²

Oběti masakru muselo pohřbít 25 příslušníků policie vilenského ghetta. Oblečení, domácí náčiní a jídlo, které po obětech zbylo, zabavila civilní správa – to, co nebylo Němcům dost dobré, bylo odvezeno do ghetta.⁴¹³ Policista Salomon Garbel vypověděl:

„Tráva byla rudá od krve. Celé pole bylo pokryto mrtvolami. Stromy byly postříkány morkem. U kmenů ležely roztrhané děti, viděl jsem mnoho dětí roztrhaných na půlky, ruka tady, noha tam. Jinde jsem zahlédl jen dětské hlavy.“

Weiβ řekl policistům po návratu z akce: „Jste jediní, kteří byl v Paneriai a vrátili se. To proto, že jste čestní Židé.“⁴¹⁴

Murer si k sobě pozval Gense a za akci se mu omluvil; slíbil mu také, že dá po válce ghetto rozšířit.⁴¹⁵ Po „akci proti provinčním Židům“, jak tragické události z 5. dubna 1943 vstoupily do dějin vilenského ghetta, vyhlásili rabíni ve Vilně Jom kipur katan – jednodenní půst.⁴¹⁶

Události v Ošmjanech a Paneriai i vypuknutí povstání ve varšavském ghettu přesvědčily FPO, že již není možno dále otálet. Nadále však přetrvával spor o to, zda mají její členové nasadit životy při obraně obyvatel ghetta či postupně odcházet do lesů; druhé řešení prosazoval v FPO Josef Glasmann. Ve chvíli, kdy bylo zlikvidováno varšavské ghetto, odmítal Jakov Gens i nadále přechod k aktivnímu odboji. Věřil v přežití ghetta na základě jeho ekonomické produktivity, která byla vystupňována na maximum. Před židovskými policisty řekl o odchodu do lesů:

„Proč nemohu odejít? Protože vyvstává otázka – jeden nebo dvacet tisíc! Ghetto existuje kvůli 2500 silných mužů. Zbytek poskakuje kolem [...] Představte si, co by se stalo,

---

⁴¹² Tamtéž, s. 366

⁴¹³ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 144 - 147

⁴¹⁴ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 85 nn.

⁴¹⁵ Tamtéž, s. 81

⁴¹⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 362

kdyby odešlo 500 mužů [...] [Na Neugebauerově místě] bych srovnal celé ghetto se zemí, protože jen idiot by si nechal vyrůst partyzánské hnízdo přímo pod nosem“.⁴¹⁷

V projevu k brigádýrům 15. května 1943 řekl Gens:

„Nestojí za to jednat s Poláky [...] podívejte se, co se mezi [nimi] děje – jak prodávají své bratry, a kolik Židů se dostalo do Paneriai kvůli Polákům [...] Každý z vás musí mít ostatní pod dohledem, a když najdete horké hlavy, je vaší povinností říci o tom policii. Není to žádné ‚udávání‘“.⁴¹⁸

Počátkem dubna 1943 přišli z lesů do Vilna představitelé židovského odboje ze Švenčionysu – Jasza (Jaške) Gertman a tehdy šestnáctiletý Jicchak Rudnicki (v Izraeli přijal jméno Arad; je autorem nejvýznamnější vědecké monografie o vilenském ghettu) a vedli s FPO neúspěšná jednání – zatímco odboj v lesích žádal odchod bojovníků FPO z ghetta, chtěla FPO židovské partyzány z okolních měst získat pro odboj v ghettu. Další skupina partyzánů ze Švenčionysu přišla do ghetta počátkem června. Židovští partyzáni se mezitím v lesích spojili s vedením běloruských partyzánů. „Vůdce“ mise ze Švenčionysu Mosze Szutan donesl I. Wittenbergovi dopis od velitele partyzánské skupiny „Čapajev“ Sid'akina, který FPO vyzýval k odchodu do lesů. Israel Wolfson a Izak Gutman přišli o několik dní později s obdobným dopisem od vrchního velitele partyzánských sil v Bělorusku Fjodora Markova.⁴¹⁹ V červnu přijela do Vilna z Moskvy Gesja Glaser („Albina“) jako představitelka VKS (b). Komunisty v ghettu přesvědčovala k odchodu do lesů a upozornila na to, že Kreml odmítá existenci FPO jakožto čistě židovské organizace.⁴²⁰

Většina FPO se s Gensem shodovala na tom, že odchod z ghetta by byl nezodpovědný. Szutan byl zatčen; 12. června jej Gens nechal propustit a dovolil mu opustit ghetto spolu s 25

---

⁴¹⁷ Tamtéž, s. 384

⁴¹⁸ Tamtéž, s. 379

⁴¹⁹ Tamtéž, s. 382

⁴²⁰ Tamtéž, s. 409

dalšími muži původem ze Švenčionysu.⁴²¹ Přesídlenci byli v ghettu považováni za vzpurný element: asi 20 % členů odbojových organizací v ghettu nepocházelo z Vilna.⁴²²

Svou „sílu“ demonstroval Gens při incidentu u zdi ghetta 12. června 1943. Chajim Lewin, bývalý šéf policie ve švenčionyském ghettu, byl přichycen při pokusu o útěk, při čemž zastřelil židovského policistu. Gens přispěchal na místo a když mu Levin odmítl vydat zbraň, na místě ho zastřelil služební pistolí.⁴²³ Na Levinově pohřbu řekl Gens: „Dnes jsem použil policejní uniformu, a dnes jsem poprvé zastřelil člověka – člověka, ne Žida. Žida jen podle obřízky. Ve skutečnosti cizince.“⁴²⁴ Následovaly razie proti skupinám mladých lidí přesídlených ze Švenčionysu a dalších měst. I napětí mezi Gensem a Glasmannem se stupňovalo. Část vedení Bundu v ghettu to vedlo k výzvě zastavit otevřeně konfrontační politiku proti Gensovi.⁴²⁵

Na schůzce s vedením FPO 25. června pohrozil Gens demisí. FPO tak přiměl k souhlasu se svým rozhodnutím poslat odbojového předáka Glasmana do pracovního tábora v Riešě.⁴²⁶ Bylo to již podruhé, co se Gens svého někdejšího přítele a úzkého spolupracovníka zbavil vysláním do pracovního tábora (viz str. 77). Když německá správa koncem května 1943 žádala Gense o 50 mužů z ghetta na práci do Panevěžysu, chtěl Gens odeslat Abbu Kovnera, Chajima Lazara (člena Betaru a FPO) a Barucha (Borku) Schneidera (za bojovou skupinu „Jechiel“), všichni tři se však stačili ukrýt v *malines*.⁴²⁷

Po cestě do Riešě byl Glasmann osvobozen policisty, kteří byli členy FPO. Následovaly čistky v židovské policii: 27. června bylo z policejního sboru vyloučeno 11 členů a sympatizantů FPO, mezi jinými i sekretářka Miriam Ganiandzka.⁴²⁸ Sesazen byl ředitel

⁴²¹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 382 n.

⁴²² Levin, D.: Fighting Back, s. 135

⁴²³ Tamtéž, s. 381

⁴²⁴ Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 560

⁴²⁵ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 381

⁴²⁶ Tamtéž, s. 386

⁴²⁷ Tamtéž, s. 380

⁴²⁸ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 386; Kruk, H.: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania, s. 577

oddělení vzdělávání a kultury v samosprávě ghetta, dr. Lev Bernstein.⁴²⁹ Glasmann byl - tentokrát již úspěšně – poslán do Rieš. Zde mu jako předákovi FPO Hirš Glik předal text své básně „Zog nit kejn mol, az du gejst dem lectn veg“ („Nikdy neříkej, že jdeš na svou poslední cestu“).⁴³⁰ Ta se (na melodii od sovětského židovského skladatele Dmitrije Pokrase) stala hymnou FPO a do značné míry celého židovského odbojového hnutí proti nacismu.⁴³¹ V létě 1944 uprchl Glik z pracovního tábora Goldfields v Estonsku. Od té doby je nezvěstný.⁴³²

Po „akci proti provinčním Židům“ prohlásily německé bezpečnostní orgány hraniční pásmo za „*judenfrei*“. Předtím byly zlikvidovány pracovní tábory v této oblasti, které vznikly během roku 1941. 23. března se do ghetta vrátili dělníci pracující v dřevorubeckém táboře v Keturiasdešimt Totoriu. 5. a 7. dubna je následovalo na 700 dělníků, těžících rašelinu v Rieš a v Baltoji Vokè. Dalších 200 vězňů se z Baltoji Vokè vrátilo v polovině května. Tento tábor byl zlikvidován v červenci 1943. Šesti ze 300 vězňů se koncem června podařilo uprchnout a připojit k části bojové skupiny „Jechiel“ pod vedením Borky Schneidera, která z ghetta uprchla 24. června.⁴³³ V odplati za tento útěk nechal nový šéf židovské sekce při vilenském Gestapu Bruno Kittel 28. června zastřelit 67 lidí. Po útěku části vězňů se pak do ghetta vrátilo něco přes 200 osob.⁴³⁴ Horší byly osudy dělníků z táborů v Kèně a Bezdonyu. V prvním z nich postříleli příslušníci německé Bezpečnostní policie se svými pomahači ze 2. litevského policejního praporu 8. července všech 240 – 300 vězňů, ve druhém se stejný scénář opakoval o den později; zahynulo při tom na 300 lidí.⁴³⁵ V případě Bezdonyu se podařilo utéci několika ženám a dětem. Hingst Gensovi sdělil, že k likvidaci táborů přistoupil kvůli kontaktům s partyzány. Zbývající vězni z Rieš uprchli, když se dověděli o předchozích

⁴²⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 326 n.

⁴³⁰ Tamtéž, s. 387

⁴³¹ Gilbert, S.: *Music in the Holocaust*, s. 70

⁴³² Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia 1942 – 1944*, s. 311

⁴³³ K 21 členům Schneiderovy skupiny se v Baltoji Vokè připojilo 14 lidí. 9 z nich padlo v přestřelce s německými SS-many na mostě přes řeku Vilniu; ostatní se dostali na partyzánské základny v lesích. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 398

⁴³⁴ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 367 nn.

⁴³⁵ Bubnys, A.: *Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust*, s. 124 n.

likvidačních akcích. Do ghetta se vrátil i Josef Glasmann. Z tábora v Užtilčiai odvezli vězně do ghetta přímo zaměstnavatelé z *Organisation Todt* (OT)⁴³⁶, kteří bezpečnostním orgánům nevěřili. Z tábora v Naujoji Vilni uteklo koncem července 14 lidí, kteří se připojili k silám FPO v lesích. Zbývající lidi odvedli Němci z pomstychtivosti do Paneriai.⁴³⁷

Geto-jedies komentovaly likvidaci Kěny a Bezdony su následovně: „Židé jsou snášeni a židovská práce ceněna jen za podmínky, že se Němci neutvrdí v tom, že Židé mají styky s partyzány či neněmeckými živly“.⁴³⁸

14. července se do ghetta vrátil Mosze Szutan, tentokrát v doprovodu spolubojovníka Gertmana. Donesli FPO dopis od partyzánského velitele Markova, který opět požadoval vyslání ozbrojenců do lesů. FPO se rozhodla propustit do lesů tzv. „Leonovu skupinu“ – šlo o členy, jimž bezprostředně hrozilo zatčení židovskou policií. Skupina byla 24. července s Gensovým souhlasem eskortována od brány ghetta jedním z členů FPO, kteří zůstávali u policie.⁴³⁹

Napětí mezi Gensem a FPO se mezitím vystupňovalo na maximum. Do komunistické organizace ve Vilně se podařilo infiltrovat agentu Gestapa Vaitkevičiusovi. Koncem června byli na základě jeho udání zadrženi a umučeni Juozas Vitas a Wladyslaw Kozlowski. Posledně jmenovaný přiznal během mučení, že hlavním představitelem komunistického odboje v ghettu je Icik Wittenberg. 15. července 1943 pozval Gens na schůzku Wittenberga, Kovnera a Borowskou jako představitele FPO. 16. července těsně po půlnoci byl Wittenberg zatčen policií ghetta za asistence litevských policistů. Po cestě do vězení byl osvobozen skupinou členů FPO. Ti se spolu s komunistickým předákem zabarikádovali v domě na Ašmenos gatvė 3. Wittenberg vyhlásil mobilizaci FPO, jejíž členové se shromáždili v

---

⁴³⁶ OT vznikla v roce 1938 jako státní organizace pro veřejné práce; od roku 1939 byla podřízena vrchnímu velení wehrmachtu. Její šéf, říšský ministr pro zbrojení a muniční SA-Obergruppenführer Dr.-Ing. Fritz Todt zahynul 8. února 1942 při záhadné letecké nehodě, jež bývá připisována samotnému Hitlerovi. V čele ministerstva i OT byl nahrazen Albertem Speerem, který zmiňovanou leteckou nehodu přežil.

⁴³⁷ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 369 n.

⁴³⁸ Kruk, H.: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania*, s. 591

⁴³⁹ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 396 n.

Ašmenos gatvé 3 a 8. Wittenberg se pak v přestrojení za ženu uchýlil do bytu na Strašuno gatvé 15. Před rozedněním vydala FPO výzvu k povstání s odůvodněním, že „Wittenbergovo zatčení není ničím jiným než znamením počátku likvidace ghetta“. Prohlášení nakonec nebylo zveřejněno; jak Kovner po válce komentoval, „poprvé jsem věděl, že neříkám pravdu“. V ranních hodinách Wittenberg přešel do úkrytu na Ašmenos gatvé 6. Wittenberga, který se odmítal vzdát, přesvědčovalo vedení FPO, že pro jeho osvobození by bylo nejdříve nutno obrátit zbraně proti Židům a navrhla mu, aby spáchal sebevraždu; Gens zase trval na tom, že Němci chtějí dostat Wittenberga živého. Když se dověděl o tom, že jeho vydání podporují i soudruzi Berl Šerešněvskij a Sonia Madejsker, vzdal se Wittenberg židovské policii za přítomnosti spolubojovníků z FPO. Wittenbergovo zatčení bylo pro FPO velkou zkouškou nervů, zvláště když přítelkyně partyzánského vůdce obvinila jeho druhy ze zrady. Před tím, než byl vydán Němcům, se Wittenberg sešel s Jakovem Gensem. „Představitel ghetta“ předal komunistickému předákovi kapsli s kyanidem. 17. července v ranních hodinách byl Icik Wittenberg nalezen mrtev ve své cele.⁴⁴⁰ Jeho život a smrt označil Ilja Ehrenburg za „triumf člověka“.⁴⁴¹

Na postech v odbojových organizacích nahradil Wittenberga Jakov Kaplan.⁴⁴² 10. srpna byl reorganizován vilenský městský výbor KS. FPO v něm reprezentovala Sonia Madejsker.⁴⁴³

„Wittenbergova aféra“ a likvidace pracovních táborů v okolí Vilna vedly ke změně taktiky FPO. 22. července uprchla z ghetta čtrnáctičlenná skupina kolem Josefa Glasmanna a Berla Šerešněvského do Naročských lesů v Bělorusku.⁴⁴⁴ 2 členové skupiny byli zadrženi a zastřeleni v Paneriai. Nastaly tvrdé represe z německé strany: velitel Bezpečnostní policie a SD ve Vilně Neugebauer nařídil 25. července postřílet rodiny uprchlíků. Pro případ, že by

---

⁴⁴⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 388 - 395

⁴⁴¹ Atamuk, S.: Juden in Litauen, s. 190

⁴⁴² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 398

⁴⁴³ Tamtéž, s. 409

⁴⁴⁴ Tamtéž, s. 398

rodinní příslušníci nebyli nalezeni, měli být zabiti spolubydlící uprchlých, v jejich nepřítomnosti pak lidé z celé budovy. Chyběl-li by při odchodu pracovních kolon z ghetta kdokoli z každé desetičlenné skupiny, měla být postřílena celá skupina.⁴⁴⁵ 27. července bylo v Paneriai zavražděno 80 lidí.⁴⁴⁶ *Geto jedies* z 1. srpna hřímaly: „Zodpovědnost za tato úmrtí padá na ty, kdo zradili naši společnost v ghettu a všechny její životně důležité úkoly při plném vědomí, že ohrožují existenci celého našeho ghetta a především svých blízkých. To oni jsou zodpovědni za prolitou krev.“ Gens přitom FPO požádal o zbraně k „pozdějšímu využití“.⁴⁴⁷ Netušil, že osud ghetta byl dávno zpečetěn, bez ohledu na pracovní nasazení jeho obyvatel.

11. Likvidace ghetta a povstání FPO

21. června 1943 zaslal říšský vůdce SS Heinrich Himmler vyššímu vůdci SS a policie pro Ostland SS-Gruppenführerovi Friedrichu Jeckelnovi a šéfovi Hospodářského a správního úřadu SS (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, WVHA)⁴⁴⁸ SS-Gruppenführerovi Oswaldu Pohlovi nařízení, podle něhož měli být všichni Židé zbývající v ghettech na území RKO⁴⁴⁹ shromážděni v koncentračních táborech. „Nepotřební“ – tedy ženy, děti, staří, nemocní a slabí lidé - měli být „evakuováni na Východ“ – to byl ustálený výraz pro smrt v plynových komorách. „Co největší část Židů mužského pohlaví“ měla být poslána na těžbu hořlavých břidlic.⁴⁵⁰ SS šlo mimo likvidace center židovského odporu – v jasné reakci na povstání ve varšavském ghettu – i o posílení vlastní hospodářské moci v Ostlandu na úkor Lohseho a jeho civilní správy.

Když rumunská Antoneskova vláda roku 1943 snížila dodávky ropy Německu, stalo se válečné hospodářství Třetí říše do značné míry závislým na naftě vyráběné z hořlavých břidlic

⁴⁴⁵ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 456

⁴⁴⁶ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 190

⁴⁴⁷ Trunk, I.: *Judenrat*, s. 456

⁴⁴⁸ Úřad spravující koncentrační tábory ve Třetí říši; sídlil v Oranienburgu.

⁴⁴⁹ Ghetta v tuto chvíli dosud existovala v Rize, Kovně, Vilně, Šavlich, Minsku a Lidě.

⁴⁵⁰ Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia*, s. 65 n.

těžených ve východoestonském kraji Virumaa. Podle odhadů měla produkce nafty z estonských hořlavých břidlic během roku 1943 dosáhnout 25 % produkce rumunské.⁴⁵¹ Mobilizace v roce 1943 znamenala odliv estonských pracovních sil; sovětští váleční zajatci v Estonsku byli povětšinou zaměstnání zemědělskými pracemi.⁴⁵² Byli to právě židovští muži z litevských ghatt, koho se SS – fakticky vládnoucí moc na „východních územích“ – rozhodly nasadit na otrockou práci v pracovních táborech v Estonsku. Dalším polem pro využití židovské pracovní síly byly opevňovací práce, výroba betonových bloků k ukotvení námořních min, těžba rašeliny a údržba komunikací.⁴⁵³ „Termín pro reorganizaci koncentračních táborů“ stanovil Himmler na 1. srpna 1943.⁴⁵⁴

Podle zprávy KdS Jägera ze 31. července 1943 si „[n]apjatá situace ve vilenské oblasti, s ohledem na sousedící partyzánskou oblast a na aktivity PW“⁴⁵⁵ vyžadovala „stažení Židů z oblasti Vilna a jejich umístění v koncentračních táborech jinde.“⁴⁵⁶

Likvidací vilenského ghatta, resp. převedením ghatt v Kovně a Šavlích pod pravomoc SS, přešlo podle J. Arada vyhlazování litevských Židů do třetí, finální fáze.⁴⁵⁷

Jako den zahájení deportací byl stanoven 6. srpen 1943. Němci použili lstivou taktiku. Lidé pracující v malých provozech v ghettu byli převedeni na práci na letiště v Kirtimai a na železnici v blízkosti Vilna. Místo na práci v okolí ghatta byli však dovedeni k deportačním vlakům. Deportováni byli i lidé pracující v muničním skladu v Burbiškės a vězni z Lidos gatvė.⁴⁵⁸ Když lidé vedení na práci odhalili podvod, vypukla vzpoura. Lidé měli v živé paměti, kde skončili lidé deportovaní „na práci“ za „akce proti provinčním Židům“. Do lidí

---

⁴⁵¹ Lane, N.: The Labor Camps in Estonia

⁴⁵² Myllyniemi, S.: Die Neuordnung der Baltischen Länder, s. 229 - 232

⁴⁵³ Lane, N.: The Labor Camps in Estonia

⁴⁵⁴ Dworzecki, M.: Machanot ha-jehudim b'Estonia, s. 66

⁴⁵⁵ *Polnische Widerstandsbewegung* – polské hnutí odporu, tj. Armia krajowa.

⁴⁵⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 438 n.

⁴⁵⁷ První fáze, trvající od června do prosince 1941, si vyžádala život 173000 – 177000 litevských Židů. Na jejím konci zbývalo v ghettech ve Vilně, Kovně, Šavlích a Švenčionysu asi 43000 Židů – vesměs práceschopných lidí s rodinnými příslušníky. Druhá fáze byla spojena s izolovanými vyhlazovacími akcemi (ve Vilně šlo o akce proti „kriminálním živilům“ a starým lidem, vraždění v Ošmjanech a o „akci proti provinčním Židům“ v Paneriai. Podle: Arad, Y.: The „Final Solution“ in Lithuania in the Light of German Documentation, s. 238

⁴⁵⁸ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 166 nn.

prchajících z nádraží směrem k branám ghetta stříleli příslušníci estonských, lotyšských a litevských policejních praporů. Ze zamýšleného počtu 2000 – 2400 lidí se Němcům do tábora Vaivara v Estonsku podařilo deportovat jen 900 – 1000; asi 500 lidí uprchlo zpět do ghetta, na 300 jich bylo zabito a stovky raněny.

Během druhé deportační vlny dne 24. srpna 1943 byli odvezeni zejména rodinní příslušníci již deportovaných lidí. Mimo nich nechal Gens odvézt i přistěhovalce z okolních ghett a „nezaměstnané“. Lidé odeslaní v první vlně museli do Vilna posílat dopisy, silně idealizující životní podmínky v estonských táborech.⁴⁵⁹ Z Vilna byl do Estonska vyslán brigádýr Heymann; měl za úkol vzbudit dojem, že lze z pracovních táborů uprchnout přes nedalekou frontovou linii na sovětskou stranu.⁴⁶⁰ Ve druhé vlně transportů odjelo na 2000 osob.⁴⁶¹ KdS pro Litvu K. Jäger přiznal ve zprávě z 1. září 1943, že se podařilo uprchnout „třiceti až čtyřiceti“ Židům.⁴⁶²

Gens vyslovil koncem srpna 1943 přesvědčení, „že sovětská armáda dosáhne Vilna do prosince tohoto roku“.⁴⁶³

Třetí vlna deportací do Estonska byla zahájena 1. září. V ranních hodinách oznámili Němci Gensovi, že žádají na práci do Estonska 3000 mužů a 2000 žen z ghetta. Mezi lidmi se rozšířila fáma o definitivní likvidaci ghetta. Lidé se začali skrývat v *malines*, FPO mobilizovala: začalo povstání. Názor většiny obyvatel se však neshodoval s mylným úsudkem vedení partyzánské organizace, že deportace směřují do Paneriai.

1. prapor FPO zaujal pozice na Strašuno gatvě 6 (tam se zdržovala většina členů FPO včetně štábu; pod ochranou knihovníka Hermanna Kruka měla FPO hlavní sklad zbraní). Bojovníci 2. praporu se pak rozmístili na Ligoninès gatvě. Povstání bylo od počátku poznamenáno zradou, když příslušníci 2. praporu pod vedením Griszi Zipelewice udal

⁴⁵⁹ Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia*, s. 73

⁴⁶⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 407

⁴⁶¹ Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia*, s. 76

⁴⁶² *Tamtéž*, s. 78

⁴⁶³ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 427

brigadýr Heymann (11. srpna se vrátil z estonského tábora Vaivara) spolu s neznámým židovským policistou. Zipelewicův prapor byl Němci a příslušníky estonských policejních praporů obklíčen dříve, než se jeho bojovníci mohli dostat ke zbraním. 25 bojovníkům se přesto podařilo uprchnout a přejít k 1. praporu, jehož členové se také dostali ke zbraním ze skladu 2. praporu.⁴⁶⁴ Abba Kovner vydal známý manifest 1. praporu, v němž obyvatele ghetta vyzval k ozbrojenému odporu.⁴⁶⁵

Jechiel Scheinbaum, který velel bojovníkům shromážděným na předsunuté barikádě při Strašuno gatvě 12, zahájil palbu proti jednotkám německé Bezpečnostní policie a SD. Když po několika minutách padl, nahradila jej jako velitelka „Rejzl“ Korczak. Lidé z hlavního postavení se do přímé ozbrojené konfrontace s Němci nedostali a včas se stáhli do budovy Strašuno gatvě 6.⁴⁶⁶ Šéf ghetta Gens na poslední chvíli zabránil katastrofě, když příslušníkům Bezpečnostní policie zabránil přístup do Strašuno gatvě 6, kde se koncentrovala FPO, s tím, že odpor byl již rozdrčen.⁴⁶⁷ Němci přesto zasáhli tvrdě: tři domy byly zbořeny, celkově zahynulo při potlačování povstání na 500 lidí.⁴⁶⁸

Stovky lidí byly namátkou zadrženy a odvedeny do transportů. Zatýkáni trvalo do 3. září.⁴⁶⁹ Od druhého dne pomáhala při deportacích i židovská „pomocná policie“ narychlo

---

⁴⁶⁴ Tamtéž, s. 410 n.

⁴⁶⁵ Celý text manifestu:

„Židé! Braňte se se zbraní v ruce! Němečtí a litevští kati dorazili k branám ghetta! Přišli nás povraždit! Za nedlouho nás provedou po skupinách branou. Tak odvedli stovky lidí na Jom kipur! Tak nás odvedli za noci bílých, žlutých a růžových průkazů. Tak odvedli naše bratry a sestry, naše matky a otce, naše děti. Tak byly smrt odvečeny desetitisíce lidí! My však nepůjdeme! Nepůjdeme jako ovce na porážku! Židé! Braňte se se zbraní v ruce! Nevěřte slibům vrahů. Nevěřte prohlášením zrádců. Každá cesta branou vede do Paneriai. A Paneriai znamenají smrt! Židé! Nemáme co ztratit, smrt na nás čeká tak i tak. A kdo ještě věří, že zůstane naživu, když nás systematicky vyvraždí? Ruka kata padne na každého. Útěk a zbabělost vám život nezachrání! Jen ozbrojený odpor nám může uchránit život a čest. Bratři! Je lepší padnout v bitvě za ghetto, než se nechat odvést jako ovce do Paneriai. A vězte: mezi zdmi ghetta je organizovaná židovská síla, jež povstane se zbraní v ruce. Připojte se k povstání! Neschovávejte se v úkrytech a malines. Zemřete jako krysy rukou vrahů. Židovské masy! Vyjděte do ulic! Kdo nemá zbraň, ať vezme sekyru; kdo nemá sekyru, ať vezme tyč! Za naše rodiče. Za naše zavražděné děti! Pomstěte se za Paneriai, udeřte na vrahy! Na každé ulici, na každém dvoře, v každém pokoji. V ghettu i za branami. Udeřte na psy! Židé! Nemáme co ztratit! Můžeme si zachránit život, jen když vyhladíme vrahy. Za svobodu! Za ozbrojený odpor, smrt vrahům! 1. září 1943, ghetto Vilno. Velení FPO“. Podle: Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 411 n.

⁴⁶⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 413

⁴⁶⁷ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 183

⁴⁶⁸ Tory, Avraham: *Surviving the Holocaust. The Kovno Ghetto Diary*, s. 463

⁴⁶⁹ Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia*, s. 78

vytvořená Němci z kriminálních živlů. 3. září vyzval Gens obyvatele hlásit se do transportů dobrovolně.⁴⁷⁰ 4. dne pak dobrovolně odjely manželky odvezených mužů s dětmi v počtu asi 2000; celkově bylo během čtyřdenní operace deportováno na 7000 lidí.⁴⁷¹

Jeden z deportovaných jménem Melzer hovořil o transportu 3000 lidí (1500 mužů a 1500 žen s dětmi) do Estonska⁴⁷², kde byla provedena selekce. 1800 práceschopných odjelo do oblasti Virumaa, ostatní – hlavně starci a děti – bylo posláni zpět na Litvu. Melzerovi se v Tauragė podařilo vyskočit a uprchnout do kovenského ghetta.⁴⁷³ Osud ostatních deportovaných není znám; s největší pravděpodobností všichni zahynuli v plynových komorách v Treblince nebo v Majdanku.

Podle vyhlášky „představitele ghetta“ Gense z 5. září 1943 byl „[t]ransport lidí na práci do Estonska ukončen [...] Zaměstnávání mimo ghetto bylo zastaveno [...] Všechny fyzicky schopné osoby“ měly být „zařazeny do pracovního procesu“.⁴⁷⁴ Téhož dne byla na vilenském nádraží vyvěšena tabule „Wilna ist judenfrei“. Když Němci v následujících dnech potřebovali Židy na práci mimo ghetto, bylo jim nejprve odebráno židovské znamení a přiděleny árijské doklady.⁴⁷⁵

Pro odbojovou organizaci byl nyní útěk jediným východiskem. Z ghetta, které bylo 5. září německými bezpečnostními orgány hermeticky uzavřeno, mohli vycházet jen členové *Chevre kadiša* na hřbitov ve čtvrti Užupis. Gens toleroval pašování zbraní v rakvích; úložiště zbraní na hřbitově se stalo základnou pro masový útěk z ghetta.⁴⁷⁶ Ten začal 8. září, o čtyři dny později odešel do lesů Avraham Suckever v čele jedné z pěti třicetičlenných skupin.⁴⁷⁷ Do 13. září odešlo 150 mužů do Naročských lesů, kde operovali sovětskolitevští partyzáni pod velením M. Šmauskase („Kazimiera“). Ve dnech 11. – 15. září odešlo do lesů bez

⁴⁷⁰ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 414 n.

⁴⁷¹ Dworzecki, M.: *Machanot ha-jehudim b'Estonia*, s. 79

⁴⁷² Místo nespecifikováno.

⁴⁷³ Tory, A.: *Surviving the Holocaust*, s. 474 n.

⁴⁷⁴ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 420

⁴⁷⁵ Schur, G.: *Die Juden von Wilna*, s. 184

⁴⁷⁶ Arad, Y.: *Ghetto in Flames*, s. 423

⁴⁷⁷ Suckever, A.: *Vilner geto*, s. 193

konzultace s FPO 70 mužů z bojové skupiny „Jechiel“. V ghettu zůstávalo 70 až 90 členů FPO, včetně většiny velení. Od židovského velitele sovětskolitevských partytánů Zimenase („Jurgise“) dostali za úkol přesunout se do lesů u Rudninkai. Kontakt s Markovovými běloruskými představiteli byl již dříve přerušen.⁴⁷⁸

Gens byl za těchto okolností ochoten připojit se k odboji. V okruhu přátel řekl: „Pokusím se zdvojnásobit produktivitu⁴⁷⁹, a pokud to nepomůže, otevřu 22. září brány. Odejeme poslední a ghetto podpálíme.“ Gensův zástupce Dessler informoval o výroku „představitele ghetta“ Gestapo; 13. září byla Gensovi zabavena pistole.⁴⁸⁰ O den později zastřelil Jakova Gense šéf Bezpečnostní policie a SD ve Vilně, SS-Obersturmführer Rolf Neugebauer.⁴⁸¹ V čele ghetta stanul muž Gestapa Dessler. O několik dní později uprchl společně s Meirem Levasem z ghetta poté, co vykradli jeho pokladnu; oba byli později zastřeleni Němci. V čele ghetta stanul dosavadní správce dílen Baruch („Borja“) Biniakonski a Judenrat ve složení A. Fried, S. Milkanowicki, G. Guchman, J. Fischmann a Solomon Gens (bratr zavražděného „představitele ghetta“).⁴⁸²

Před konečnou likvidací ghetta, za jejíž datum bylo stanoveno 23. září, byla část lidí přesunuta mimo ghetto za účelem pracovního nasazení. 350 Židů z ghetta pracujících v HKP spolu s rodinnými příslušníky – celkem na 800 lidí – bylo přesunuto do dvou bloků na Subočiaus gatvė. Do továrny Kailis, změněné obdobně jako HKP v koncentrační tábor, se dostalo asi 1250 obyvatel ghetta. Asi 70 zaměstnanců vojenské nemocnice bylo přesunuto do blízkého tábora v Antakalnio gatvė. Zhruba 60 Židů pracujících v budově německé Bezpečnostní policie bylo již koncem srpna 1943 společně s rodinnými příslušníky uzavřeno v budově na Rasos gatvė.⁴⁸³ Ve Vilně bylo ponecháno zhruba 2200 Židů.⁴⁸⁴

---

⁴⁷⁸ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 423 n.

⁴⁷⁹ Od počátku deportací do Estonska se počet lidí v ghettu zmenšil na necelou polovinu.

⁴⁸⁰ Suckever, A.: Vilner geto, s. 187

⁴⁸¹ Tamtéž, s. 194

⁴⁸² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 428 n.

⁴⁸³ Tamtéž, s. 421 n.

23. září 1943 v ranních hodinách vtrhly do ghetta německé jednotky SS v doprovodu estonských a ukrajinských příslušníků pomocných policejních praporů. Bruno Kittel společně s Biniakonským oznámil na nádvoří Judenratu likvidaci ghetta. Nastal čas pro útěk zbytku FPO do lesů u Rudninkai. Hlavní únikovou cestou byly dílny na Vokiečių gatvė 31, v nichž se nacházel vstup do kanálů. Východ z kanálů hlídala Sonia Madejsker v doprovodu dvou litevských policistů zapojených do protinacistického odboje.⁴⁸⁵ Čtveřice partyzánů – mj. Jakov Kaplan, Avraham Chwojnik a Hirš Wittenberg (syn někdejšího velitele FPO) – byla na útěku zadržena německou hlídkou. V přestřelce zastřelili dva Němce, mj. vyšetřovatele vilenského Gestapa Maxe Grosse. Nezbyly jim náboje ke spáchání sebevraždy; byli zatčeni a Kittel je 25. září všechny osobně pověsil. Uprchnout se podle J. Arada podařilo 80 – 100 členům FPO; nečleny partyzánská organizace do lesů vzít odmítla.⁴⁸⁶ D. Levin uvádí, že 23. září uprchlo až 150 bojovníků FPO.⁴⁸⁷

Práceschopní lidé byli po selekci deportováni do Estonska a Lotyšska; podle M. Dworzeckého se jednalo o asi 7000 lidí.⁴⁸⁸ Deportace mladých práceschopných žen do koncentračního tábora Kaiserwald (Mežaparks) v Rize dne 24. září se podle J. Arada týkala 1400 – 1700 osob. Lidé, kteří šli při selekci na „špatnou stranu“ – asi 4300 – 5000 žen a dětí – byli posláni do plynových komor pravděpodobně v Majdanku, stovky starých a nemocných lidí byly zmasakrovány v Paneriai.⁴⁸⁹ Deportace trvala po celé dny; 25. září přestalo ghetto ve Vilně existovat.

Po likvidaci ghetta zůstávaly stovky lidí ukryty v *malines*. Byli mezi nimi i členové FPO: skupina pod vedením Abby Kovnera opustila prostor bývalého ghetta 26. září a zamířila

---

⁴⁸⁴ Týž: The „Final Solution“ in Lithuania in the Light of German Documentation, s. 264

⁴⁸⁵ Suckever, A.: Vilner geto, s. 194 n.

⁴⁸⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 433 n.

⁴⁸⁷ Levin, D.: Fighting Back, s. 114

⁴⁸⁸ Dworzecki, M.: Machanot ha-jehudim b'Estonia, s. 345

⁴⁸⁹ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 431 n.

do lesů u Rudninkai. 27. září uprchla skupina bojovníků FPO z tábora Kailis a u Rudninkai se spojila se skupinou Kovnerovou.⁴⁹⁰

Bezpečnostní policie, jež bývalé ghetto pročesávala společně s litevskými kolaboranty, odváděla z *malines* stohlavé skupiny do Paneriai. Podle Kačerginského tam bylo v říjnu 1943 zavražděno až 2000 lidí. 100 kvalifikovaných dělníků nalezených v *malines* bylo po intervenci wehrmachtu přesunuto do koncentračního tábora HKP, do tábora Kailis se v první polovině října 1943 dostalo na 600 „ilegálů“. Některým z nich se podařilo registrovat; 16 z neregistrovaných poslal Kittel do Paneriai.⁴⁹¹

12. Židovská kultura a odboj v koncentračních táborech ve Vilně

Likvidace ghetta v září 1943 neznamenal konec židovského Vilna. Ve čtyřech koncentračních táborech zůstávalo přes 2000 židovských obyvatel. Ani v podmínkách koncentračních táborů pod přísným dohledem SS neutichl kulturní život, který byl symbolem duchovní rezistence vůči nacismu. V táborech zbývalo mnoho stoupenců, resp. členů FPO, jejichž účast na partyzánském boji v lesích byla vítaná; chaotické poměry, kdy se zejména do tábora Kailis uchýlily stovky lidí z *malines*, byla vhodná pro organizaci útěku. Tak již v říjnu 1943 dorazila do Vilna komunistická představitelka FPO Witka Kempnerová. Podle A. Suckevera se jí z tábora Kailis podařilo do lesů odvést 60 lidí. Při následující misi v listopadu, kdy měla městskému výboru VKS (b) ve Vilně předat důležité dokumenty, byla zatčena, z budovy Gestapa se jí však podařilo uprchnout. Na partyzánskou základnu pak dovedla Grišu Gureviče s matkou; byli předními představiteli odboje v kovenském ghettu.⁴⁹² Podle D. Levina uprchlo z koncentračních táborů ve Vilně od září do listopadu 1943 na 150 lidí.⁴⁹³

---

⁴⁹⁰ Tamtéž, s. 435

⁴⁹¹ Tamtéž, s. 443

⁴⁹² Suckever, A.: Vilner geto, s. 199 n.

⁴⁹³ Levin, D.: Fighting Back, s. 115

Celkově podle Levina z Vilna do lesů uprchlo asi 1150 Židů, z toho až 400 nečlenů odbojových organizací.⁴⁹⁴

V prostorách tábora Kailis byla na podzim 1943 zřízena ilegální škola a kulturní klub, který pořádal hudební večery a divadelní představení. Při otvírání klubu byla přítomna i Ona Šimaitė. I přes výslovný zákaz fungoval v prostorách tábora náboženský život.⁴⁹⁵

Vedle pracujících lidí živořily ve vilenských koncentračních táborech i děti, staří a nemocní lidé. Tak, jako v ghettu, probíhaly i zde selekce, při nichž byli „nepotřební“ nemilosrdně posíláni na smrt. Akce proti dětem v táborech Kailis a HKP dne 27. března 1944 byla maskována „očkovaním proti tyfu“. Nákladními vozy byly odváženy i ženy, snažící se bránit své ratolesti; v HKP byla při tom jedna žena zastřelena. Na 200 dětí bylo odvezeno na smrt do některého z vyhlazovacích táborů (pravděpodobně do Majdanku). Zavražděna byla i skupina starších lidí.⁴⁹⁶

V roce 1942 dal Himmler vytvořit tzv. *Kommando 1005* pod vedením SS-Standartenführera Paula Blobela, někdejšího šéfa *Einsatzkommando 4a* zodpovědného za masové vraždění Židů na Ukrajině včetně akce v Babim Jaru. *Kommando 1005* mělo na „východních územích“ zahlazovat stopy po vražedných aktivitách SS. V dubnu 1944 dostalo za úkol zlikvidovat stopy po vyvraždění sta tisíc lidí v Paneriai. Při plnění tohoto úkolu měli pochopitelně „pomáhat“ Židé z koncentračních táborů ve Vilně. 20. dubna bylo za tímto účelem do Paneriai posláno 70 lidí z tábora Kailis.⁴⁹⁷ Ty doplnilo 9 sovětských válečných zajatců a Polák, u něhož byla nalezena ukrytá židovská dívka. Neznámý SS-Sturmbannführer z Blobelova komanda přivítal lidi pověřené likvidací ostatků proslovem o „otřesných zvěrstvech“ spáchaných Litevci, kteří měli v Paneriai zabít na 90000 lidí. Odsouzencům slíbil, že pokud budou pilně pracovat na odstranění této „ostudy pro svět a dějiny“, budou vysláni na

---

⁴⁹⁴ Tamtéž, s. 174

⁴⁹⁵ Schur, G.: Die Juden von Wilna, s. 208 n.

⁴⁹⁶ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 441 n.

⁴⁹⁷ Tamtéž, s. 444 n.

práci do Německa. Poučil je, aby s těly svých rodičů a dětí zacházeli tak, jako by to nikdy nebyli lidé, ale „sračky“. V dokumentech se pak hovořilo o likvidaci „postav“.⁴⁹⁸

Spalovači mrtvol byli „ubytováni“ v blízkém bunkru. Muž jménem Dogin z tábora Kailis a židovský válečný zajatec Jurij Farber byli iniciátory masového úniku. Za pomoci několika ostatních spalovačů se jim podařilo vykopat tunel o délce téměř 80 metrů, jímž se všem podařilo 19. května uprchnout. Útěk přežilo 11 lidí, kteří se připojili k partyzánům v lesích u Rudninkai; zbytek byl zastřelen na útěku nebo popraven.⁴⁹⁹ Celkově stačili spalovači podle J. Arada kremovat ostatky 56000 – 68000 lidí, což odpovídá asi polovině obětí Paneriai.⁵⁰⁰

23. června zahájila sovětská vojska na běloruské frontě velkou ofenzivu s cílem osvobodit litevskou metropoli. Němci se z pomstychtivosti rozhodli povraždit ve městě zbývající Židy, které již nebylo možno přesunout na práci. Ve dnech 2. – 3. července 1944 byla zahájena likvidace táborů Kailis, HKP i tábora ve vojenské nemocnici ve čtvrti Antakalnis. Zejména v táboře HKP byla likvidace spojena s vojenským odporem. Partyzánskou jednotku tu vedli komunistický básník Lejb Opeskin a herec původem z Baku Jakov Beregolski.⁵⁰¹ Při útoku partyzánů byli 4. července zabiti 2 Němci, útočníkům se podařilo uprchnout. Opeskin i Beregolski padli v bitvě; do Paneriai bylo podle J. Arada odvléčeno 2000 – 2300 lidí, stovky lidí se schovaly v *malines* v koncentračních táborech či uprchly do města.⁵⁰² Byli pak 13. července osvobozeni Rudou armádou. I židovští partyzáni z FPO se podíleli na osvobození Vilna v řadách 3. běloruského frontu.⁵⁰³

---

⁴⁹⁸ Suckever, A.: Vilner geto, s. 219 - 222

⁴⁹⁹ Tamtéž, s. 229 n.

⁵⁰⁰ Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 445

⁵⁰¹ Suckever, A.: Vilner geto, s. 202

⁵⁰² Arad, Y.: Ghetto in Flames, s. 446

⁵⁰³ Kowalski, I.: A Secret Press in Nazi Europe, s. 380

V. ZÁVĚR

Dějiny ghetta ve Vilně představují zcela zvláštní kapitolu v dějinách holocaustu. Během půl roku od německé okupace byla během krvavých „akcí“ v Paneriai německými *Einsatzkommandos* a příslušníky litevských policejních praporů povražděna většina židovských mužů, žen a dětí z Vilna. Menší ze dvou ghatt zřízených počátkem září 1941 ve středu města bylo již koncem října likvidováno; několik ulic „Velkého ghetta“ se pak na dva roky stalo domovem jedné z nejslavnějších východoevropských židovských komunit, „litevského Jeruzaléma“.

Duch prvořadého židovského národního centra se udržel i v „Jeruzalémě ghatt“, který byl až do svého pádu v roce 1943 symbolem duchovního odboje proti nacistickému režimu. I za ostnatým drátem, i po děsivých zkušenostech „akcí“, jež zanechaly krvavé stopy na každé rodině v ghettu, zůstávalo v židovském Vilně mnohé z „národní metropole, v níž se stýkaly a křížily všechny duchovní vlivy v národním životě.“ (Ben-Cion Dinur)⁵⁰⁴

Mládežnické organizace, reprezentující levicové i pravicové, sekulární i náboženské odstíny sionismu, marxistický jidišistický *Bund* i komunisté se přes nezřídka otevřené nepřátelství projevované v dřívějších letech záhy dokázali sjednotit v Jednotné partyzánské organizaci (*Farejnikte partizaner organizacie*, FPO), první židovské partyzánské organizaci v nacisty ovládané Evropě. Pro židovský odboj proti nacismu platí, že jeho hlavním cílem byla obhajoba cti, nikoli již holého života. Vilenští židovští partyzáni dobře věděli, že sebelépe načasované povstání nemůže zachránit život velké většiny židovského obyvatelstva. V prohlášení FPO, vydaném na Nový rok 1942, tedy po dočasném zastavení „akcí“, vyzýval básník Abba Kovner židovské bratry, aby nešli „jako ovce na porážku“. Uznal, že Židé jsou „slabí a bezbranní“; přesto však bylo „lépe padnout jako svobodní bojovníci než žít z milosti vrahů.“ Na proslulém svolání FPO je zajímavá i další skutečnost. Kovner v něm,

---

⁵⁰⁴ Podle: Lempertas, I.: *Mūsų Vilne*, s. 2

pochopitelně bez jakýchkoli důkazů, tvrdil, že „Hitler chce zničit všechny Židy v Evropě“, přičemž litevští Židé měli být „první na řadě“. Tento zcela pravdivý Kovnerův závěr měl mít zásadní vliv na vznik židovského odboje v Polsku. Tam byly informace o vyvraždění téměř všech litevských Židů zpočátku považovány za neuvěřitelné. „Průmyslové“ vyhlazování Židů plynem v táboře Chełmno (Kulmhof) bylo zahájeno v prosinci 1941; varšavští Židé byli systematickému vraždění vystaveni až po zřízení vyhlazovacího tábora Treblinka v létě 1942. Zásadní význam FPO lze vidět v její roli organizátorky židovského odboje ve Varšavě a Bialystoku. Povstání ve dvou zmíněných ghettech vstoupila do obecného povědomí v míře mnohem větší než revolta ve Vilně, jež vypukla až po zahájení likvidace ghetta a byla oslabena zradou. Jen část bojovníků FPO uprchla včas do lesů; mnozí z nich vstoupili do dějin partyzánského boje na Litvě a v Bělorusku.

Zásadní byl i význam FPO pro nežidovský odboj ve Vilně; byla to židovská skupina uzavřená za branami ghetta, jež komunistické buňce ve městě obstarávala zbraně. FPO rovněž obstarávala doklady sovětským válečným zajatcům, drženým ve Vilně, a připravovala je na odchod mezi partyzány do lesů. Jako první „nadmárodní“ odbojová organizace byl ve Vilně počátkem roku 1943 vytvořen městský výbor VKS (b); podobně jako v později ustaveném „nadstranickém“ Vilenském antifašistickém výboru v něm dominovali Židé z ghetta. Pod taktovkou židovského tiskaře Izaka Kowalského vycházely komunistické tiskoviny v polštině i litevštině.

Vilenské ghetto však vstoupilo do historie nejen jako kolébka židovského odboje. Jen s ghettem varšavským je srovnatelná síla organizované opozice vůči židovské „samosprávě“, reprezentované zprvu demokraticky utvořeným *Judenratem* a od puče v červenci 1942 pak „diktaturou“ Jakova Gense jako „představitele ghetta a policejního šéfa ve Vilně“. Jen Chaim Rumkowski v lodžském ghettu disponoval tak neomezenou mocí nad židovským obyvatelstvem.

Kritika Gensovy „diktatury“ ve vilenském ghettu byla namířena zejména proti jeho kulturní politice. Kulturní aktivity židovské samosprávy (a jmenovitě policie), jinde často uznávané jako forma „duchovního odboje“, narazily v ghettu na nekompromisní stanovisko především levicových skupin z řad sionistů i *Bundu*, židovské sociálně-demokratické strany prosazující kulturní autonomii pro židovské obyvatelstvo a jidiš jako jazyk židovské národní kultury. Divadelní představení a koncerty byly považovány za vrchol nevkusy, za výsměch většině vilenských Židů, povražděných během prvních měsíců německé okupace. Je faktem, že v dalším průběhu historie ghetta – zejména v obdobích relativního klidu, kdy bylo obyvatelstvo ušetřeno „akcí“ – se postoj i těch nejtvrdějších kritiků zmírnil. Divadlo bylo akceptováno jako lehká forma „úniku“ z traumatizující životní situace. V průběhu existence vilenského ghetta vznikaly i kulturní sféry autonomní na vlivu Gense a židovské policie – šlo především o mládežnické organizace, pořádající vlastní výstavy či divadelní představení se satirickým ostnem namířeným proti nejen mravní zkorumpovanosti velké části židovského vedení. Kultura dirigovaná samosprávou zde měla protipól v kultuře „autenticky židovské“. Zásadní spory se odehrávaly na poli židovské výchovy, kde se nakonec prosadily představy blízké Gensovi jako stoupenci revizionistického sionismu proti vyhraněně sekulární bundistické výchovné koncepci.

Méně významný byl pak spor o podobu sociální politiky mezi Gensem a opozicí, v níž dominovaly levicové síly včetně komunistů. V tom je zásadní rozdíl oproti veřejné kritice *Judenratu* varšavského.

V nejzásadnější otázce – totiž v otevřené kritice Gensovy politiky „zachránit, co se dá“, tedy dobrovolného vydávání bezbranných starých a nemocných lidí do rukou vrahů výměnou za – jak se záhy ukázalo – pouze krátkodobé přežití mladých a práce schopných, byly osamoceny ortodoxní kruhy. Jejich postoj, vycházející z historické zkušenosti židovského

národa, odporoval mladým a sekulárním představitelům odboje: lidé se měli podle tradičního postoje vydat smrti bez odporu, „pro posvěcení Božího jména“.

Pokud pak jde o odbojovou činnost, neshodoval se Gens s FPO v taktických otázkách. Bývalý důstojník litevské armády jistě nebyl odpůrcem odboje: zpočátku to byl zejména on, kdo partyzánskou organizaci zásoboval zbraněmi, v předvečer likvidace ghetta byl ostatně Němci zastřelen právě kvůli podpoře FPO. O té Gestapo informoval šéf židovské policie Dessler, který měl Gense v čela ghetta nahradit.

Trosky zbyly nejen z budov bývalého vilenského ghetta, zničených během potlačování povstání, ale z celého „litevského Jeruzaléma“. Co nezvládli zničit nacisté se svými litevskými pomahači, bylo zlikvidováno v letech stalinismu.

Pro osudy židovské komunity v SSSR v poválečných letech je příznačný příběh jidiš básníka Avroma (Avrahama) Suckevera (narozen 1913 v běloruském Smorgonu). Jeden z hlavních představitelů odbojové organizace v ghettu a po jeho likvidaci pak v litevských lesích byl prvním, kdo svobodný svět informoval o tragédii židovského Vilna. Ilja Ehrenburg zprostředkoval Suckeverovi odlet do Moskvy, kde sepsal první knihu na téma vilenského ghetta. Tu však byla nutno vydat v Argentině. Ruskou adaptaci Suckeverova textu zařadili Ehrenburg s Vasilijem Grossmanem do proslulé *Černé knihy* o genocidě židovského obyvatelstva na Německem okupovaných územích Sovětského svazu. V souvislosti s antisemitskou kampaní zahájenou roku 1948 byla však sazba tohoto díla rozmetána. Černá kniha se vydání dočkala roku 1970 v Izraeli; v SSSR to bylo až roku 1991. Suckever sám emigroval do Izraele, kde platí za největšího poválečného jidiš básníka.

Tak, jako ghetto varšavské, je i ghetto ve Vlně navěky zapsáno do historie jako jedno z center židovského odboje – boje se zbraní v ruce za uchování lidské důstojnosti. První židovskou partyzánskou organizaci uvedli v život zástupci židovských skupin, jejichž vztahy byly před válkou nezdědka poznamenány otevřeným nepřátelstvím. Stejně skupiny se s

vědomím židovské sounáležitosti postavily proti kultuře naordinované židovskou samosprávou. V odkazu této veřejné kritiky, který poválečnému světu předali hrdinové židovského odboje, přežívá i památka „litevského Jeruzaléma“.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Magisterarbeit unter dem Titel „*Auf dem Friedhof spielt man kein Theater.*“ - *Öffentliche Kritik und Widerstand im Ghetto Wilna, 1941 - 1943* analysiert die Genese der Vereinigten Partisanerorganisation (Farejnikte partisaner organizatsiye, FPO), der ersten organisierten jüdischen Widerstandsgruppe im Einflußbereich des Dritten Reiches, sowie die Formierung der organisierten Opposition gegen den Judenrat bzw. den Ghattovorsteher und Polizeichef in Wilna Jakov Gens.

Kapitel II. (Wilna und die Juden) schildert die Geschichte der jüdischen Gemeinschaft vor dem deutschen Einmarsch im Juni 1941. Besonderes Augenmerk ist auf die der ideologischen Spaltung der Wilnaer Juden seit dem 19. Jahrhundert gelegt. Trotz des intensiven Terrors während der ersten sowjetischen Okkupation Litauens (1940 – 41) gelang es sowohl den zionistischen Jugendgruppen, der Ortsgruppe vom Bund (der nichtzionistischen, „jidischistischen“ sozialdemokratischen Partei) als auch den religiösen Strukturen, bis hin in die Zeit der Ghettoisierung zu überleben.

Kapitel III. (Der blutige Sommer) widmet sich dem Zeitabschnitt zwischen der deutschen Besetzung der litauischen Hauptstadt am 24. Juni 1941 und der Ghettoisierung ihrer jüdischer Einwohner, die am 1. September durchgeführt wurde.

Ich habe mich auf den institutionellen Rahmen der „Endlösung“ in Wilna konzentriert; nicht nur die litauischen und deutschen Täter, sondern auch der Judenrat hat hier eine zentrale Rolle gespielt.

Kapitel IV. (Die Stadt hinter der Mauer) befasst sich mit der Entwicklung des Wilnaer Ghetto bis zu seiner Liquidation im September 1943, bzw. mit den KZ „HKP“ und „Kailis“ auf dem Gebiet der Stadt Wilna, deren jüdische Häftlinge erst kurz vor der Befreiung von der Roten Armee im Juli 1944 ermordet wurden. Im Detail ist die Entwicklung der jüdischen Widerstandsorganisationen in Wilna, bzw. ihrer Beziehungen zur Ghettoverwaltung und

zum jüdischen sowie nichtjüdischen (kommunistischen) Widerstand außerhalb des Ghetto, geschildert.

Die Revolte gegen die Deutschen ist in Wilna erst während der Liquidation des Ghettos im September 1943 ausgebrochen und ist wegen eines Verrates rasch zerschlagen worden. Viele FPO-Kämpfer sind in Wirklichkeit schon früher zu den Partisanereinheiten in die Wälder Litauens und Weißrußlands und in die Ghettos von Warschau und Bialystok übergegangen und nahmen am heroischen Widerstand teil. So wie die FPO ist auch die Opposition gegen die „Diktatur“ des Ghattovorstehers Gens auf Basis jüdischer Gruppierungen der Vorkriegszeit entstanden.

Geschildert werden in erster Reihe die Konflikte um die Kultur- und Erziehungspolitik der Ghettoverwaltung. Warschauer Ghettos war die Sozialpolitik der jüdischen Selbstverwaltung Objekt der Kritik, sei es von der Seite der zionistischen, bundistischen, kommunistischen oder religiösen Oppositionsgruppierungen. Im Vergleich mit dem Warschauer Ghetto war die Sozialpolitik der jüdischen Selbstverwaltung im kleineren Maße Objekt der Kritik, sei es von der Seite der zionistischen, bundistischen, kommunistischen oder religiösen Oppositionsgruppierungen.

SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ

PRAMENNÉ EDICE

Benz, Wolfgang – Kwiet, Konrad – Matthäus, Jürgen (ed.): Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“. Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrußland 1941 – 1944, Berlin 1998

Guzenberg, Irina (ed.): Vilnius Ghetto: Lists of Prisoners. English, Lithuanian, and Russian. Vol. 1., Vilnius 1996; Vol. 2., Vilnius 1998

LITERATURA - MONOGRAFIE

Arad, Y.: Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna during the Holocaust, Jerusalem 1980

Atamuk, Solomon: Juden in Litauen. Ein geschichtlicher Überblick vom 14. bis 20. Jahrhundert, Konstanz 2000

Bauman, Zygmunt: Modernita a holocaust, Praha 2003. Z anglického originálu „Modernity and the Holocaust“ přeložila Jana Ogrocká.

Breitman, Richard: Architekt „konečného řešení“. Himmler a vyvraždění evropských Židů, Praha 2004. Z anglického originálu „The Architekt of Genocide. Himmler and the Final Solution“ přeložil s přihlédnutím k německému překladu „Heinrich Himmler. Der Architekt der ‚Endlösung‘“ Jiří Kasl.

Dworzecki, Mark: Machanot ha-jehudim b'Estonia, 1942 – 1944, Jerušalajim 5730/1970

Týž: Jerušalajim d'Lite in kamf un umkum, Paris 1948

Ezergailis, Andrew: The Holocaust in Latvia 1941 – 1944. The Missing Centre, Riga 1996

Gilbert, Shiri: Music in the Holocaust. Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps, Oxford 2005

- Kačerginski, Šmerke: Churbn Vilne. Umkum fun jidn in Vilne un Vilner geto. Der harige-tol Ponar, New York 1947
- Kiefer, Ulrike: Gesprochenes Jiddisch. Textzeugen einer europäischen jüdischen Kultur, Tübingen 1995
- Kostanian-Danzig, Rachel: Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto, Vilnius 2002
- Kowalski, Isaac: A Secret Press in Nazi Europe. The Story of a Jewish United Partizan Organization, New York 1969
- Krausnick, Helmut: Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938 – 42, Frankfurt am Main 1998
- Lempertas, Izraelis: Mūsų Vilne – Undzer Vilne – Our Vilne, Vilnius 2003
- Levin, Dov: Fighting Back. Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941 – 1945, New York 1985
- Lustiger, Arno (ed.): Zum Kampf auf Leben und Tod!: das Buch vom Widerstand der Juden 1933 – 1945, Köln 1994
- Myllyniemi, Seppo: Die Neuordnung der Baltischen Länder. Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik, Helsinki 1973
- Suckever, Avrom: Vilner geto 1941 – 1944, Buenos Aires 1947
- Švec, Luboš: Dějiny pobaltských zemí, Praha 2001
- Trunk, Isaiah: Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation, Lincoln (Nebraska) 1996

LITERATURA - SBORNÍKY

- Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Benz, Wolfgang – Neiß, Marion: Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente, Berlin 1999

Pojar, Miloš (ed.): Stín šoa nad Evropou. Stín Šoa nad Evropou. Sborník přednášek z cyklu uvedeného ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001, Praha 2002

VZPOMÍNKOVÁ LITERATURA A DENÍKY

Kruk, Herman: The Last Days of the Jerusalem of Lithuania. Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939 – 1944, New Haven – London 2002

Schur, Grigorij: Die Juden von Wilna. Die Aufzeichnungen des Grigorij Schur 1941 – 1944, München 1999

Tory, Avraham: Surviving the Holocaust. The Kovno Ghetto Diary, Cambridge, Massachusetts – London 1990. Editoval a úvod napsal Martin Gilbert, poznámky k textu napsala Dina Porat. Z jidiš do angličtiny s přihlédnutím k hebrejské verzi přeložil Jerzy Michalowicz.

ČLÁNKY

Arad, Yitzhak: The „Final Solution“ in Lithuania in the Light of German Documentation. In: Yad Vashem Studies XI (1976)

Brandišauskas, Valentinas: Neue Dokumente aus der Zeit der provisorischen Regierung. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003

Branzowska-Iocheles, Fanja: Als Partisanin in Vilnius. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003

- Kohrs, Michael: Die offizielle Darstellung des Holocaust in der Sowjetzeit (1945-1990). In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Bubnys, Arūnas: Die litauischen Hilfspolizeibataillone und der Holocaust. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Čapková, Kateřina: Piłsudski or Masaryk? Zionist Revisionism in Czechoslovakia 1925 – 1940. In: *Judaica Bohemiae* XXXV/1999, Praha 2000
- Dieckmann, Christoph: Deutsche und litauische Interessen. Grundlinien der Besatzungspolitik in Litauen 1941 bis 1944. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Lustiger, A.: Feldwebel Anton Schmid. Judenretter in Vilnius 1941-1942. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- MacQueen, Michael: Einheimische Gehilfin der Gestapo. Die litauische Sicherheitspolizei in Vilnius 1941 – 1944. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Týž: Massenvernichtung im Kontext: Täter und Voraussetzungen des Holocaust in Litauen. In: Benz, Wolfgang – Neiß, Marion: *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*, Berlin 1999
- Týž: Polen, Litauer, Juden und Deutsche in Wilna 1939 – 1944. In: Benz, Wolfgang – Neiß, Marion: *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*, Berlin 1999

- Peckl, Petra: Wie die Schafe zur Schlachtbank? Jüdischer Widerstand im Ghetto Wilna. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Priemel, Kim C.: Sommer 1941. Die Wehrmacht in Litauen. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Putík, Daniel: Holocaust v Estonsku, 1941 - 1944: Tragédie o dvou dějstvích. In: Juvenilia Territorialia, Praha 2006
- Švec, Luboš: Holocaust v Litvě a Estonsku. In: Pojar, Miloš (ed.): Stín šoa nad Evropou, Praha 2002
- Triendl, Mirjam: Leben in der Abwesenheit. Die Erinnerung an das Gute und Schöne im Elend des Ghettoalltags. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Truska, Liudas: Litauische Historiographie über den Holocaust in Litauen. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003
- Wajnryb, A.: Arzt im Ghetto Wilna. In: Benz, Wolfgang – Neiß, Marion: Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente, Berlin 1999
- Wette, W.: SS-Standartenführer Karl Jäger, Kommandeur der Sicherheitspolizei (KdS) in Kaunas. In: Bartusevičius, Vincas – Tauber, Joachim – Wette, Wolfram (ed.): Holocaust in Litauen. Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941. Köln – Weimar – Wien 2003

NEPUBLIKOVANÉ TEXTY

Lane, Nicholas: The Labor Camps in Estonia. The Final Act of the Tragedy of Lithuanian Jewry, nepublikovaný text, 2003

INTERNETOVÉ ZDROJE

http://www.eussner.net/fundsachen_2005-07-13_17-05-26.html#fundsachen_2005-07-13_17-05-26

http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Gruf_H-N.html

http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Brigf_O-S.html

<http://www.interpol.com/Public/icpo/governance/sg/history.asp>

<http://www.nizkor.org/features/qar/qar26.html>

http://yad-vashem.org.il/about_holocaust/documents/part3/doc196.html